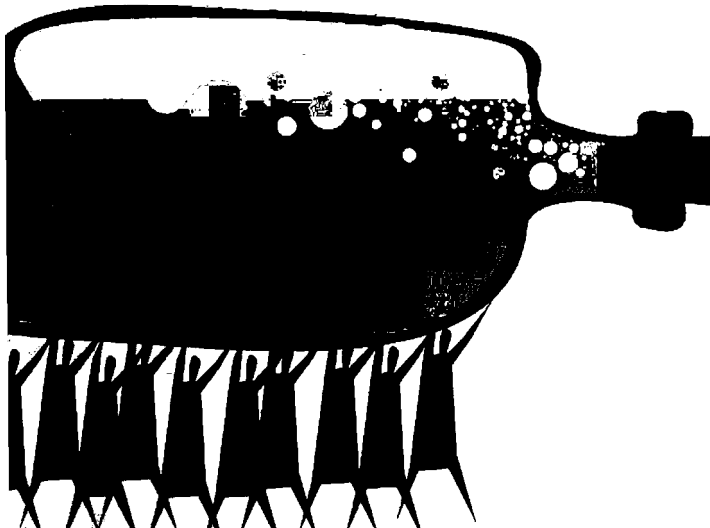

İDEOLOJİ

**KARMAŞIK DÜNYAYI
ANLAŞILIR KILMAK**

H. BİRSEN ÖRS

“İdeoloji”, günlük yaşamımızda çoğu kez anlamını fazla düşünmeden kullandığımız kavramlardan biridir. Bilimsel anlamını fazla düşünmesek de, elbette, kullanırken kafamızda muğlak da olsa bir anlamı vardır. Birisi için “ideoloji yapıyor” veya bir düşünce için “ideolojik” derken, çoğu kez “suçlayıcı”, “küçümseyici”, “bilgisizlikten kaynaklanan dogmatizme işaret eden” bir anlam yükleriz kavrama. Sosyal bilimlerde, ideoloji kavramı, elbette bu kadar muğlak değildir. Ancak, yine de üzerinde oydaşılmış bir ideoloji tanımına ulaşmak kolay değildir. Aynı zamanda ideoloji, birçok boyutta ele alınmaktadır ve bazı kavramlarla karıştırılmaktadır. Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır. Her şeyden önce ideolojiler, toplumsal ve siyasal yaşamın tek bir boyutu ile ilgili değildir. Örneğin, ideolojilerin toplumların kültürü ile yakın ilişkisi vardır. Aynı ideolojilerin farklı toplumlarda farklı içeriklere sahip olması, ideoloji-kültür iç içeliğine işaret eden bir örnektir. Kültür ile ilişkisi, ideolojilerin din ve mitoloji ile de ilişkisini neredeyse zorunlu kılmaktadır. Yine, kültürün önemli bir parçası olan dil ve söylem, ideolojilerin çok önemli unsurlarıdır. Kitleleri harekete geçirmek için kullanılan propaganda, yine, çoğu kez ide-

oloji ile karıştırılan bir kavramdır. Liste daha da uzatılabilir. Ancak, kısaca söylemek istenen, ideolojilerin çok boyutlu ve diğer birçok olgu ile ilişkili olmasının, onun ayırıcı özelliklerini açığa çıkarmayı güçleştirmesidir. İkinci olarak, ideoloji kavramının sosyal bilimlere nispeten geç girmesi ve zaman içinde önemli anlam değişikliklerine uğraması, sosyal bilimciler arasında oyu dağılmış bir tanıma kavuşmasını zorlaştırmaktadır. Aşağıda daha geniş olarak anlatılacağı gibi, ideoloji kavramı 18. yüzyılın sonlarında üretilmiş bir kavramdır ve ikiyüz yıllık yaşam süresince kimi olumlu, kimi olumsuz çağrışımlar yapan çeşitli anlamlar atfedilmiştir.

Bütün bu zorluklara rağmen, kısa sürede hem günlük dilde sık kullanılan bir kavram, hem de sosyal bilimlerin önemli çalışma alanlarından biri haline gelmiştir. 19. ve 20. yüzyıllar, birçok bakımdan önceki yüzyıllardan ayrılır. Bu nedenle, bu dönemi birçok şekilde adlandırmak mümkündür. Bu döneme verilebilecek adlardan birisi, herhalde “ideolojiler çağı” olurdu. Gerçekten de, bu dönem, geniş kitleleri harekete geçiren, birçok siyasal rejimi yıkarak yeni rejimler kuran çok sayıda ideolojinin üretildiği bir dönemdir. Bu, daha önce ideolojilerin üretilmediği anlamına, elbette, gelmez. Her insan topluluğu, içinde yaşadığı sosyal, iktisadi, dinsel vb. koşullar çerçevesinde belirli bir dünya görüşü üretmişlerdir. Yine, filozoflar yüzyıllar boyunca insan-doğa, insan-insan, insan-toplum, insan-tanrı, insan-siyasal iktidar ilişkileri üzerine, varolan ve olması gereken modeller üretmişlerdir. Ancak, ideolojiler çağının kendisini önceki dönemlerden ayıran çok önemli bir özelliği vardır. Bu, kitle katılımının ortaya çıkmasıdır. Toplumsal, siyasal ilişkilere ilişkin görüşler, artık küçük filozof gruplarının, düşünürlerin uğraş alanı olmaktan çıkmış, geniş kitleleri harekete geçiren, toplumları radikal değişimlere zorlayan devrimci hareketler haline almıştır. Bu nedenle ideolojiler, ilişkili olmakla birlikte, felsefeden, kültürden, dinden ve mitolojiden farklıdır. İdeolojiler, bambaşka bir toplumsal ve siyasal dokunun ürünleridir. Bu doku, insan ilişkilerinin, toplumsal katmanlaşmanın farklılaştığı ve karmaşıklaştığı, durağanlıktan kurtulup hareketlilik kazandığı bir dokudur.

Anlaşılamayan ve bu nedenle de kontrol edilemeyen her şey insan-
sanoğlu için korkutucu olmuştur. İnsanlar önce doğada meydana ge-
len olaylardan korkmuşlardır. Korkuyu yenmenin tek yolu, korkulan
şeyi anlamak ve onu kontrol edebilmek, diğer bir ifadeyle değiştirebil-
mektir. Tarih öncesi dönemlerden bugüne kadar ulaşabilmiş mitler, bi-
ze insanların doğa olaylarını anlamaya ve açıklamaya, böylece bilin-
mezlikten ve korkudan kurtulmaya çalıştıklarını göstermektedir. Dep-
remler, seller, heyelanlar tanrıların gazabı olarak nitelendirilirken, do-
ğanın, insanların dışında daha güçlü cismani veya ruhani varlıkların
kontrolünde olduğu inancı ifade edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla
açıklanamayan doğa olayları bir nedene bağlanarak açıklanabilir hale
getirmeye çalışılmıştır. Yaratılan mitler, doğayı anlamanın ötesinde,
toplumu belirli kurallar çerçevesinde birarada tutmanın ve yönetme-
nin bir aracı olarak da işlev görmüştür. Toplumsal kurallara uyumun
bozulması, otoriteye itaatsizlik, tanrıların çeşitli doğa olayları ile dışa
vurdukları kızgınlıklarının bir kaynağı olarak gösterilerek siyasal oto-
riteye itaat sağlanmaya çalışılmıştır. Çoğu dinsel nitelikli bu mitler,
dinsel güç ile dünyevi siyasal güç arasında bir bağ, bir ilişki kurarak,
siyasal otoriteye koşulsuz rızanın (meşruiyetin) zeminini oluşturmaya
çalışmıştır.

Sadece mitler değil, çok tanrılı veya tek tanrılı dinler de, esas iti-
barıyla hem doğayı ve yaratılışı açıklamaya, hem de toplumiçi ve top-
lum-siyasal iktidar ilişkilerini düzenlemeye çalışan yazılı ve/veya sözlü
kurallar, inançlar, ritüeller bütünü olarak işlev görmüş ve görmektedir-
ler. İnsanlar için sadece doğayı değil, toplum halinde yaşamaya başla-
dıktan sonra karmaşık olan toplumsal gerçekliği de anlamak, açıkla-
mak, kontrol etmek ve değiştirmek önemli olmuştur. Astronomi, fizik,
tıp gibi doğa bilimlerinde nispeten erken başlayan gelişmeye karşın,
sosyal bilimlerin dinden ve metafizikten kopması; doğa bilimlerindeki-
ne benzer biçimde toplumsal olguların gözleme ve deneye dayalı bir bi-
çimde akıl süzgecinden geçirilerek değerlendirilmesi, düzenliliklerin
saptanması, tasnif edilmesi oldukça yakın dönemlere kadar gerçekle-
şmemiştir. Toplumsal ve siyasal gerçekliğin açıklanmasında, dinin ve

metafiziğin yüzyıllarca egemen olması, büyük ölçüde toplumların durağan yapıları ile açıklanabilir. Durağanlık bir bakıma toplumsal ve siyasal istikrarın güvencesi olmuş, değişime, farklılığa şüphe ile bakılmıştır. Doğal, toplumsal, siyasal vb. olgulara yönelik geleneksel inanç ve açıklamalardan farklı açıklamalar, çoğu kez sapkınlık olarak görülerek şiddetle cezalandırılmıştır.

TARİHSEL ARKA PLAN

Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da başlayan ve giderek hız kazanan iktisadi değişim süreci, doğal olarak toplumsal dokuyu, ilişkileri, inanç ve değerleri de değişime zorlamıştır. Toprağa bağımlı ekonominin giderek paraya dayalı bir ekonomiye dönüşmesi, yeni meslek türlerinin ortaya çıkması, yatay hareketlilik, yeni sınıfların ortaya çıkışı ve yükselişi, toplumsal ilişki biçimlerini ve değerleri altüst etmiş, yeni ilişki biçimleri oluşmaya başlamıştır. Birey olarak insan, insanın toplumdaki yeri, değeri, siyasal iktidar ile ilişkileri, karşılıklı hak ve ödevleri giderek daha çok sorgulanmaya başlamıştır. Yerinden oynayan taşların yeni yerler bulması, bu yerlerinin açıklanabilir, kabul edilebilir hale getirilmesi gerekmiştir. Diğer bir ifadeyle mitlerin, geleneklerin ve dinsel değerlerin artık açıklayamadığı yeni toplumsal ve siyasal durumu açıklayabilecek, geleceğe ilişkin rotayı çizebilecek başka bir çerçeveye, başka bir dünya görüşüne ihtiyaç vardır artık.

Toplumun üstüne “birey”i koyan ve bu bireyi “akıl” ve siyasal iktidara karşı doğuştan sahip olduğu “doğal haklar” ile donatan Aydınlanma Felsefesi, bu anlamda, doğayı ve toplumu yeniden tanımlama çabasıdır. İnsanın akıl yolu ile her şeyi açıklayabileceği ve geleceğini oluşturabileceği inancı, geleneksel ve dinsel inançları kökünden sarsmış, bu dünya öteki dünyanın kuralları ile değil, yine bu dünya ile açıklanabilir hale gelmiştir. Bu, bireyin ve bilimin zaferi olmuştur. Özellikle doğa bilimleri ve sanatta büyük ilerlemeye neden olan Aydınlanma, zamanla sosyal bilimlerin de din ve metafizikten kurtularak ayrı bir alan olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişim, değişen iktisadi, toplumsal ve siyasal yapıların ve ilişkilerin zorunlu bir sonucudur ay-

nı zamanda. Artık, siyasal iktidar ile yönetilen ilişkisini dinsel temelle-re veya geleneklere dayandırmak mümkün değildir, çünkü bunun “akıl” ile açıklanabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, “İdeoloji” kavramının, Fransız İhtilali’nden hemen sonra, 1796 yılında üretilen bir kavram olması, bir rastlantı değildir.

Aslen bir aristokrat olan, ancak Fransız Devrimi’ne sempati besleyen ve 18. yüzyıl Aydınlanma döneminin akılcı filozoflarından olan Antoine Destutt de Tracy, üretmiş olduğu “ideoloji” kavramı ile “düşüncelerin bilimi”ni kastetmiştir. Nasıl ki, zooloji ve biyoloji türlerin bilimi ise, ideoloji de insan aklının bilimidir. Tracy’nin ideoloji kavramının, aynı zamanda hangi düşüncenin doğru, hangisinin yanlış olduğunu bulmaya yarayan, daha eğitilmiş bir toplum yaratma projesine sahip, insanların geleceğini kuran bir özelliği de vardır. Bu anlamda ideoloji, hem insan düşüncesini, düşünce yasalarını ve düşüncenin kaynaklarını inceleyen bir bilim dalıdır, hem de toplumun geleceğine yönelik bir projedir.¹ De Tracy’ye göre, ideoloji bütün bilimlerin üstündedir, çünkü bütün bilimler düşünceler ve düşünceler arası ilişkilerin ürünüdür. Dolayısıyla ideoloji, bütün bilimlerin kaynağını açıklayabilir.

De Tracy’nin bugün bizim “bilim”e yüklediğimiz anlamı yüklediği ideoloji kavramı, o günden bugüne büyük değişikliğe uğramış, olumlu anlamını yitirerek pejoratif bir anlam kazanmıştır. İdeoloji günlük kullanımda çoğu kez objektif olmamayı, bilimsellik özelliği taşımamayı, taraflılığı ve dogmatikliği ifade etmektedir. İdeoloji, farklı olanın, bizim gibi düşünmeyenin düşüncesidir. Kimse kendi dünya görüşünün ideoloji olduğunu kabul etmemekte, her ideolojik grup farklı grupları “ideolojik” olmakla suçlamaktadır. Örneğin, ilericilere göre tutucular, tutuculara göre de ilericiler “ideoloji yapmaktadır”.

De Tracy’ye ilk başta sempati duyan, ancak zamanla geleneksel grupların ve Katolik Kilisesinin desteğini alabilmek için Aydınlanma-

1 18. yüzyılda ideoloji kavramının ortaya çıkışı ve anlamı konusunda bkz. H.M. Drucker, *The Political Uses of Ideology*, Londra, Barnes and Noble, 1974; Jorge Larraín, *The Concept of Ideology*, Hutchinson, 1979; ve Terrell Carver, “Ideology”, Terrence Ball ve Richard Dagger (der.), *Ideals and Ideologies: A Reader*, (2. baskı), N.Y., Harper Collins, 1995.

ya ve ideologlara karşı bir tavır geliştiren Napoléon Bonaparte ve dönemin tutucuları, ideoloji kavramının olumsuz bir anlam kazanmasına sebep olan ilk kişilerdir. İdeologları, gelenekleri ve rejimi yok etmek, toplumsal düzeni altüst etme planları yapmakla suçlamışlardır. İdeolojinin uğradığı anlam değişimi bu kadarla kalmamış, son iki yüzyıl içinde, sosyal bilimlerin en tartışmalı konularından biri haline gelmiş, Marx'tan Gramsci'ye, Althusser'den Foucault'ya kadar birçok sosyal bilimcinin değişik anlamlar ve işlevler yüklediği, sosyal bilimlerin farklı açılarından ele alınan bir sözcük haline gelmiştir.

İDEOLOJİ NEDİR?

İdeolojinin yaşadığı bu serüvene girmeden önce, ideolojiyi tanımlama çabasına girişmemiz, ideolojinin ne olduğunu, en azından ne olmadığını saptamamız gerekmektedir. İdeoloji, her şeyden önce, bir dünya görüşüdür. İçinde yaşadığımız dünyanın nasıl bir dünya olduğunu bize anlatmaya çalışır. Toplumsal gerçeklik, insanlar için oldukça karmaşıktır ve insanın kendi başına bu gerçekliği anlayabilmesi, açıklayabilmesi, sebepler ile sonuçlar arasında ilişki kurabilmesi ve seçenekler karşısında rotasını belirleyebilmesi zordur. İdeoloji, kendini ele vermeden, açıklamayan toplumsal gerçekliği anlaşılabilir hale getirme, deşifre etme işlevini görür, sosyo-politik seçenekler karşısında yol göstererek bireyin tercih yapmasını kolaylaştırır. İdeolojiler, insanların ve toplulukların eline tutuşturulmuş yol haritalarıdır. Bu haritalar, toplumsal ve siyasal gerçekliğin ne tür ilişkiler ve kurumlar üzerine kurulduğunu, bunların doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu, izlenmesi gereken "en iyi yol"un ne olduğunu anlatır. Dolayısıyla, ideoloji bir inançlar, normlar, değerler bütünüdür ve aynı zamanda olması gerekeni, "ideal" sosyo-politik düzen modeli içerir.

Bu şekilde tanımladığımız zaman, ideolojinin hem mitler ile hem de siyasal kültür ile benzer özellikler taşıdığını söyleyebiliriz. Bu nedenle de, özellikle siyasal kültür ile ideoloji çoğu kez aynı anlamda kullanılır. Benzerliklerine rağmen, gerek mitoloji gerek siyasal kültür ideolojiden farklıdır. Gerçekten de mitler ve ideolojiler benzer bir iş-

lev görmektedirler; anlaşılamayan karmaşık dünyayı anlaşılabilir kılmak. Lévi-Strauss, çağdaş Batı toplumunun yaptığı şeyin, mitosun yerine ideolojiyi getirmek olduğunu, ideolojinin bize toplumun haritasını verdiğini, toplum içinde hareket etmemizi ve yaşamamızı kolaylaştırdığını söylerken, bu noktaya dikkat çekmek istemiştir. Yine, hem mitler hem de ideolojiler, toplumun siyasal otoriteler tarafından manipüle edilmesinde kullanılan araçlar olmuşturlardır. Ancak, ideoloji mitlerden bazı farklılıklar da göstermektedir. İdeoloji, sadece grupları değil, bireyleri de derinden etkileyen, bireysel kimliğin kazanılmasına yardımcı olan, hatta bireyleri diğerlerinden “ayırır” bir özelliğe sahiptir. Yine, her ideolojinin insan doğası,

Claude Lévi-Strauss (1908-) Brüksel'de doğdu. Hukuk ve felsefe eğitimi gördü. Dilbilim üzerine çalışmaları da olan Strauss, Brezilya ve Bangladeş'te yaptığı alan çalışmalarıyla antropolojiye önemli katkılarda bulundu.

ğası, tarih süreci ve sosyo-politik yapı üzerine söyleyecekleri vardır.² İdeolojiyi oluşturan düşünce ve inanç öbekleri arasında çoğu kez mantıksal tutarlılık bulunması da, ideolojiyi mitlerden ayıran bir başka özelliktir. Zaten, ideolojiyi insanlar için çekici kılan da, insan, toplum, siyaset, tarih vb. konularında söylediklerinin birbirini destekleyen, tutarlı düşüncelerden oluşmasıdır. Böylece, toplumun yaşamış olduğu sosyo-politik gerçekler bir iç mantığa kavuşturulur. İdeoloji taraftarları, ideolojisinin tutarlı, bu nedenle de doğru olduğunu düşünerek rahatlar. İdeolojiler, özellikle bu nitelikleri nedeniyle, katı ve dogmatiktir. Tutarlılık, bu nedenle de yanlışlanamazlık, ideolojilerin diğer düşünce biçimlerine tamamen kapalılığını getirmektedir. Bununla birlikte, bazı ideolojilerde tutarlılığın önemi yoktur. Örneğin faşizm, dü-

2 _ Roger Eatwell, "Introduction: What are Political Ideologies", Roger Eatwell ve Anthony Wright (der.), *Contemporary Political Ideologies*, N.Y., Printer, 1996, s.14.

şüncesinin tutarlılığından çok eylemsellik özelliğine dayanır ve gücünü buradan alır.

İdeolojilerin siyasal kültür ile de yakın bir ilişkisi vardır. Özellikle Marx'ın, toplumdaki tüm zihinsel ürünleri ve faaliyetleri içine alan ideoloji tanımı, neredeyse kültür ile ideolojiyi aynılaştırmıştır. Ancak ideoloji, siyasal kültürün önemli bir ögesi olmakla birlikte, ondan ayrı ve farklıdır. Her şeyden önce, kültür yüzyıllar boyunca toplumun üretmiş olduğu değer, davranış, tutum, âdet ve semboller birikimidir. Bu haliyle kültür, spontanedir; bilerek, isteyerek, planlı bir şekilde üretilmiş değildir. Kültür, aynı zamanda mantıksal bir iç tutarlılığa sahip olmak zorunda değildir; çoğu kez birbiri ile çelişen değer öbekleri yan yana, birarada yaşarlar ve bu durum bir sorun yaratmaz. Kültürün geleceğe ilişkin bir projesi yoktur, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle yavaş yavaş değişime uğrar. İdeolojiler ise, onları oluşturan öğeler arasında mantıksal bir bağa, tutarlılığa sahiptir. Geçmiş ve bugünün olaylarını açıklama ihtiyacı duyar ve aynı zamanda geleceğe yönelik bir toplum ve siyasal düzen modeli sunar. Bu modelin, geliştirdiği insan doğası, tarih anlayışı ve ideal düzen düşüncesinin öğeleri ile tutarlı olması gerekmektedir. İdeolojiler spontane değildir; insan zihninin üretmiş olduğu bir düşünceler zinciridir. Yine, siyasal kültürden farklı olarak, iradidir, bireyi ve toplumu mobilize etme, belli bir amaca doğru harekete geçirme misyonu vardır. Siyasal kültür, toplum tarafından, toplumun yeni üyelerine aile, okul, çevre, iletişim araçları gibi vasıtalarla aktararak, kültürel devamlılık sağlanır. Aktarılan değerler ile bireye, toplumun neresinde olduğu, ne gibi hak ve sorumluluklarının bulunduğu, nerede, nasıl davranması gerektiği gibi birtakım “doğrular” öğretilir. Böylece bireyler, yaş, cinsiyet, ırk, din, dil, gelir, sosyal sınıf gibi kriterlere göre bir kimlik ve toplumsal konum kazanır. İdeoloji de bireylere bir kimlik kazandırır ancak bu, kültürün verdiği kimlikten farklıdır; toplumun kendisine biçtiği rol ve kimlik değil, daha geniş kapsamlı ve tutarlı bir dünya görüşünün içinde nerede yer aldığı ve nasıl bir rol ve misyon üstlenmesi gerektiğini içeren bir kimliktir. Bu, kültürün verdiği kimlikten farklı olarak, bireyi tüm toplumla bütünleştirmek yerine,

tersine daha küçük bir grup ile bütünleştirerek toplumun geri kalanından ayırır, uzaklaştırır. Bu kimlik, ayrıca, bireyi harekete geçiren, onu ideolojinin çizdiği ideal sosyo-politik yapının kurulmasında rol almaya iten bir kimliktir.

Tutarlılık, ideolojilere bilimsel bir özellik kazandırmaz. Her ne kadar de Tracy, ideolojiyi “düşünce bilimi” olarak tanımlamış olsa da, bugün sosyal bilimlerde ideolojinin anlamı, bireye ve sosyal gruplara sosyo-politik tercihler karşısında yönünü belirlemesi için sunulan bir haritadır. İdeoloji de bilim gibi, toplumsal gerçeğin karmaşıklığını açıklamayı amaçlar ancak bilim bunu gözlem, deney, bilginin toplanması ve sistemleştirilmesi yolu ile yaparken, ideoloji tercih yolunu kullanır. İdeolojiler ampirik deney kullanmaz, toplumsal gerçekliği açıklayan düşünce sistemlerinde inançlar ağırlıklı rol oynar. Bu, ideolojilerin bilimle hiçbir ilgisi olmadığı anlamına gelmez. Birçok ideoloji gözleme ve sistemleştirilmiş bilgiye dayanmakta, öğeleri arasında iç tutarlılık bulunmaktadır. Ancak, ideolojilerin bilimsel bir yöntem kullanması, onları bilim haline getiremez, çünkü ideolojiler normatif bir düşünce sistemidir, olması gereken, ideal bir düzen projesi vardır ve bu proje tercihe dayanmaktadır. Elbette, bu durum, özellikle sosyal bilimlerde ideolojilerin hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmez. Sosyal bilimleri ideolojilerden tamamen arındırmak, bilimadaminin bireysel inançlardan ve tercihlerden tamamen bağımsız davrandığını düşünmek hiç gerçekçi değildir. Ancak, yine de olanın incelenmesi ile sosyal bilimcinin kafasındaki olması gerekeni, tercihini birbirinden ayırmamız gerekmektedir.

Mitlerden, kültürden ve bilimden farklılıklarını ortaya koyarak ideolojinin ne olduğunu anlama çabamıza, bundan sonra, kavramın zaman içinde geçirdiği değişim sürecini inceleyerek devam edebiliriz. Ortaya çıkışından günümüze ideoloji kavramı, literatürde birkaç biçimde ele alınmıştır. Bunları kabaca dört kategoride toplamak mümkündür:³

3 Roger Eatwell, *a.g.e.*, s.3.

1. Siyasal düşünce olarak ideoloji,
2. İnançlar ve normlar olarak ideoloji,
3. Dil, semboller ve mitler olarak ideoloji,
4. Seçkin gücü olarak ideoloji.

Elbette, bu yaklaşımları birbirinden keskin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Örneğin, siyasal kültürün öğeleri olan inanç ve normlar ile dil ve semboller arasında, dil ve semboller ile de siyasal seçkinlerin gücü arasında önemli bir ilişki vardır. Bununla birlikte, her biri farklı bir araştırma alanıdır. Bunlardan ilki olan siyasal düşünce olarak ideoloji, “izm”lerle ilgilidir. Liberalizm, Marksizm, Faşizm gibi birey doğası, tarihsel süreç ve sosyo-politik yapı konularında belirli bir inançlar dizisi ve açıklama modeline sahip ve toplumun geleceğine yönelik projeleri bulunan büyük ideolojik akımların incelenmesi, bu gruba girmektedir. İkincisi, toplumu oluşturan bireylerin topluma ve siyasete ilişkin, çoğu kez de tutarlı olmayan ortak inanç ve normlarını içermektedir. Bu, daha çok, siyasal kültür alanına girmektedir ve burada kültür ile ideolojiyi karşılaştırma riski oldukça yüksektir. Üçüncüsü, her toplumun kendine özgü ortak dil ve sembollerini, paylaştıkları mitleri inceleyen, özellikle siyasal iktidarın meşruiyet ve manipülasyon aracı olarak üst-dil ile ilgilenen bir alandır. Ve nihayet, seçkin gücü olarak ideoloji, toplumsallaşma araçları vasıtasıyla inançların, normların, sembollerin gelecek kuşaklara aktarılmasıyla siyasal sistemin ayakta kalmasını sağlayan, rejimin meşruiyetini sağlayan bir araç olarak ele alınmaktadır.

Bu kitapta, ideolojiler son iki yüzyıla damgasını vuran, hem değişimin bir sonucu hem de daha fazla değişim isteğinin bir ifadesi olan büyük “izimler” olarak ele alınacaktır. Ancak, bu ilk bölümde, daha iyi anlayabilmemiz için, ideolojilerin diğer ele alınış biçimlerine de kısaca değineceğiz.

İDEOLOJİ KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ

Marksist Yaklaşım: Bir Mistifikasyon Olarak İdeoloji

Yukarıda, kavramın ilk defa de Tracy tarafından “düşünceler bilimi”

olarak kullanıldığını, zamanla taraflılık, dogmatiklik, aşırılık, bilimsellikten uzaklık gibi olumsuzluk içeren bir anlam kazandığından sözetmiştik. Kavramın anlam değişiminin ilk sorumluları, dönemin Fransız tutucuları olmakla beraber, ideoloji kavramına asıl büyük darbeyi vuran Karl Marx olmuştur. Hem bu nedenle, hem de ideoloji ile toplum arasında ilişki kuran ve böylece kavramın sosyal bilimlerde yaygın biçimde kullanılmasını sağlayan kişi olması dolayısıyla, Marx'ta ideoloji tanımını ele almadan, kavramın geçirdiği değişimi anlamamız mümkün değildir. Marx'ta ideoloji, iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan ilki, toplumsal gerçeğin insan bilincinde yansımasıdır. Bu durumda ideoloji, din, felsefe, siyaset gibi bir üstyapı unsurudur. İdeolojinin bu tanımı, bize liberalizm, faşizm gibi büyük "izm"lerin oluşumunu açıklar. Ancak, Marx'ta ideolojinin ikinci anlamı (ki, Marx'ın yazılarının çoğunda ideoloji bu ikinci anlamında kullanılmaktadır), "mistifikasyon"dur; yani toplumsal gerçeğin çarpıtılmasıdır. Bu nedenle, Marx'ta ideolojiler ile toplumsal sınıflar birbiri ile ilişkilidir; ideolojiler sınıfsal bir analiz ile anlaşılabilir.

Marx'a göre, bir üstyapı unsuru olan siyaset, altyapı tarafından, yani iktisadi örgütlenme biçimi ve ilişkileri tarafından belirlenir.⁴ Emek, üretim araçları ve üretim tekniklerinden oluşan üretim güçlerinin belirli bir düzeyine, belirli tipte üretim ilişkileri (belirli bir toplumda, üretim süreci içinde bireylerin kurduğu ilişki biçimi) tekabül etmektedir. Üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin bileşimi ise üretim tar-

Karl Marx (1818-1883) Almanya'da Ren bölgesinde Trier kasabasında doğdu. Bonn ve Berlin üniversitelerinde hukuk öğrenimi gören Marx, düzeni eleştiren yapıtlarıyla, emekçilerin kapitalizme karşı mücadelesini sağladı.

4 Marx'ta altyapı-üstyapı ilişkileri kitabın "Marksizm" bölümünde geniş olarak ele alınmaktadır.

zını doğurmaktadır. Üretim ilişkilerinin biçimi burada çok önemlidir, çünkü toplumun sınıfsal örgütlenmesi bu ilişkilerin niteliğine dayanmaktadır. Üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin bileşiminin oluşturduğu üretim tarzı, üstyapı kurumlarını, yani siyasal ve düşünsel alanı (ideoloji burada yer almakta), diğer bir ifadeyle siyasal kurumları ve ilişki biçimlerini biçimlendirir. Marx'ın "tarihsel materyalizm" adını verdiği, birbirine bağımlı ve birbirini belirleyici ilişkiler zincirine göre, belirli bir üretim tarzı demek, belirli bir mülkiyet ve üretim ilişkisi ve belirli bir sınıflaşma biçimi demektir. Her üretim tarzında üretim güçlerine ve üretim ilişkilerine göre belirlenen sosyal sınıflar arasında bir siyasal mücadele vardır. Yani siyaset, iktisadi ilişkilerin bir yansımasıdır. Tarihsel materyalizme göre, her üretim tarzı belirli bir devlet tipine tekabül etmektedir. Örneğin, üretimde ilkel tekniklerin ve kölelerin (üretim araçları) kullanıldığı, köleler ile efendiler arasında çatışmanın yaşandığı (üretim ilişkileri) Antik Üretim Tarzı, Köleci Devlete tekabül etmektedir. Üretimde Ortaçağ üretim teknikleri ile serflerin kullanıldığı, serf-derebey çatışmasının yaşandığı Feodal Üretim Tarzına, Feodal Devlet; üretimde ileri sanai teknikler ile ücretli işçilerin kullanıldığı, proletarya-burjuva sınıfı çatışmasının hakim olduğu Kapitalist Üretim Tarzı ise, Burjuva Devletine tekabül etmektedir. Bu, tarihin, üretim güçlerini ellerine geçirmeye çalışan sınıflar arasında bir mücadele olduğu anlamına gelmektedir. Tarih, üretim araçlarının sürekli el değiştirmesi, dolayısıyla sınıfsal yapının sürekli değişimidir.

Sınıf kavramı Marx'ta çok net olmamakla beraber,⁵ Marx, her üretim tarzında egemen sınıflardan, yükselen sınıflardan ve çöken sınıflardan söz eder. Çöken sınıflar, bir önceki dönemin hakim sınıflarıdır. Üretim tarzının değişimi ile birlikte gücü azalan bu sınıflar, zamanla önemlerini yitirir veya yok olurlar. Yeni üretim tarzının hâkim sınıfı, üretim güçlerini elinde bulunduran ve ilişkileri belirleyendir. Yükselen sınıflar ise, sömürülen ve bu nedenle mevcut üretim tarzına muhalif olan sınıflardır. Bu durumda, her üretim tarzı kendi muhalifini, do-

5 Sınıf konusu "Marksizm" bölümünde ele alınmaktadır.

layısıyla da geleceğin yükselen sınıfını içinde taşımaktadır. Kısaca dediğimiz Marksist sınıfsal analiz, Marx'ta ideolojinin ikinci anlamını (mistifikasyon) kavramamızı kolaylaştırmaktadır.

Marx'ın "mistifikasyon" ile kastettiği, her sınıfın kendi kafasındaki hayali dünyadır. Her sosyal sınıf, kendi varlığını sürdürürebilmek için, varoluşunu meşrulaştıran bir düşünsel sistem üretmektedir. Bu düşünsel sistem, dünyaya buğulu gözlükler arkasından bakan, bu nedenle de hayali ve çarpıtılmış bir dünyayı (örgütlenme ve ilişkiler biçimini) tarif eden bir sistemdir. Toplumda egemen olan sınıfın ideolojisi tutucudur. Mevcut üretim tarzını, normları, değerleri ve siyasal örgütlenme biçimini doğrulayan, koruyan, vazgeçilmez ve de gerçeğin ta kendisi olarak gösteren bir ideolojidir. Çökmüş sınıflar ise, kendi dönemlerini "altın çağ" olarak nitelendiren, geçmişe özlemi taşıyan ve bugünkü dünyayı geçmişin gözlüğü ile gören ve ifade eden gerici bir ideolojiye sahiptir. Yükselen sınıfların ise, mevcut düzeni kökünden değiştirmeyi arzulayan, bu arzunun buğulandığı gözlük ile çizdikleri dünyayı gerçek dünya olarak gösteren devrimci ideolojileri vardır. Dolayısıyla, Marx'ta ideoloji, toplumsal gerçeğin sosyal sınıflar tarafından çarpıtılmasıdır ve bu nedenle de gerçek ile ilgisi yoktur.

Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* adlı yapıtlarında, "ters dönmüş imge" metaforu kullanılarak, ideolojinin maddi gerçekliğin tersi ya da karşıtı olduğu anlatılmaktadır.⁶ Örneğin, maddi koşullar, işçi sınıfının çıkarlarının ne olduğunu açıkça gösterir, ancak ideoloji bu çıkarları tersine çevirir. Böylece insanlar, kendi çıkarlarını gerçekte olduklarının karşıtı gibi görürler. Burada ünlü "yanlış bilinç" kavramı ortaya çıkıyor. Yanlış bilinç kavramının gerçekten Marx tarafından mı kullanıldığı, yoksa bazı Marx uzmanlarının iddia ettiği gibi, kavramın Marx değil Lenin kaynaklı mı olduğu tartışmaları bir yana bırakılacak olursa, sahte bilinç, siyasal bilincin olması gereken şeyin ayna-imesisidir. Diğer bir ifadeyle, ezilen sınıflar kendi gerçek sınıfsal çıkarlarının bilincine varamamakta, hâkim sınıfların kendi ideolojilerini kullana-

6 K. Marx ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, 1992, (3. baskı), s.42.

rak oluşturdukları, gerçek durumun tam tersini gösteren bir sahte bilinç edinmektedirler.

Tersine Dönmüş İmge

“İnsanlar kendi kavrayışlarının, düşüncelerinin, vb. üreticileridirler – üretken güçlerinin ve en ileri biçimlerine kadar bu güçlere karşılık gelen karşılıklı ilişkilerinin belirli bir gelişimiyle koşullanan gerçek, aktif insanlar. Bilinç, bilinçli varoluştan başka bir şey asla olamaz ve insanların varoluşu, onların fiili yaşam süreçleridir. Eğer bütün ideolojide insanlar ve onların koşulları, *camera obscura*'daki gibi başaşağı görünüyorsa, bu görüngü, tıpkı nesnelerin retina üzerinde ters durmaları o nesnelerin fiziksel yaşam sürecinden kaynaklandığı gibi, insanların tarihsel yaşam sürecinden kaynaklanır.”

K. Marx ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*, s.42

Peki, sınıflar neden maddi koşullarını görememekte, sınıfsal çıkarlarının farkına varamamaktadır? Marx'ın bu soruya getirdiği çeşitli yanıtlar vardır. Bir kere, “yanlış bilinç” bireysel veya sınıfsal bir hata değildir; bir hatanın sonucudur ama bu sistematik bir hatadır. İnsan, içine doğduğu sınıfın değerleri ile yetişir. Toplumdaki tüm sınıfların kendi değerleri vardır ve bu değerlere göre toplumda her bireyin yeri ve rolü bellidir. Bütün bu değerler bir bütünü oluşturur. Dolayısıyla, toplumun tamamı her şeyi topluca yanlış algılar. Topluca yanlış algılandığı için, bunun yanlış olduğu farkedilmez. Örneğin, feodal toplumun katmanlı yapısı, sınıflar arasındaki ilişki biçimi, ticarete bakış vb. tüm toplumca doğru, yerinde, olması gereken biçimde algılanır. Feodal bey, kendi sınıfının çıkarlarını korurken tam da doğru olanı yaptığını düşünürken, köylü de toplumdaki rolünün olması gereken bir rol olduğunu düşünür. Veya kapitalist toplumda, kapitalist bireyin dünyası bir üretim, alım-satım dünyasıdır. Oysa gerçek dünyada alım-satımın dışında başka ilişkiler de vardır. Alınp satılan meta, daha geniş bir toplumsal sürecin bir parçasıdır; meta daha satılacak duruma gelmeden önce, üretim aşamasında birçok ilişkiye (insan-doğa, işçi-işveren gibi) konu olmuştur. Oysa kapitalist için, alım-satım dışında metanın başka bir anlamı yoktur; insan ilişkilerinin-

den bağımsız bir maldır. Feodal toplumda olduğu gibi, kapitalist toplumda da bireyler, bu toplumsal durumu tarihin son aşaması imiş gibi düşünür, değişimin devamlı bir süreç olduğunu, tarihin toplumlara giderek değiştireceğini (şekillendireceğini) kavrayamaz. Bu durumda yanlış bilinç, insanın toplumdaki yeri dolayısıyla sahip olduğu dünya görüşüdür.

Marx'ın yanlış bilinci açıklamaya yönelik bir başka savı, "işbölümü"nü ortaya çıkması ve giderek yaygınlaşmasıyla saydamlığını yitirmesidir. İşbölümünün henüz gerçekleşmediği toplumlarda, aynı insanlar hem üretimde bulunuyor, hem üretimde ve günlük yaşamında kullandığı aletlerini yapıyor, hem de düşünce üretiyordu. İşbölümünün gelişmesiyle, örneğin üretim araçları ile üretimi gerçekleştirenler ayrıldı, düşünce başka hiçbir işle uğraşmayan filozofların tekeline geçti, üretim araçlarını zanaatkârlar üretmeye başladı vb. Böylece, insanlar meşgul oldukları iş çerçevesinde dünyayı algılamaya, farklı ve gerçek dünyayı görememeye başladılar. Bu durumda ideoloji, işbölümünün insanların dünyayı ancak bir açıdan görmelerine sebep olan toplum yapısının yarattığı bir düşüncedir. İşbölümünün gelişmesiyle ortaya çıkan bir başka sorun, "amaç"ın değişmesi; amaç giderek mevcut işbölümünü ayakta tutmaya, bu işbölümünün yarattığı toplumsal sınıfları yaşatmaya yönelmesidir. İşbölümünün olmadığı toplumlar, amaç ile eylem arasına başka unsurların girmediği "saydam" (transparent) toplumlardır. Örneğin, avcı-toplayıcı bir kabile, açlığını gidermek için meyve toplamak veya hayvan avlamak eylemine giriştiğinde, amaç karın doyurmak, eylem ise meyve toplamak veya hayvan avlamaktır. Yani, amaç ile eylem arasındaki ilişki açıktır. Oysa işbölümü yaygınlaştıkça, amaç (kişinin ihtiyaçlarının giderilmesi) ile toplumsal eylem arasındaki ilişki açık olmaktan çıkmaktadır. İnsanlar, işbölümünün artması ile birlikte, anlayamadıkları, çıkarları ve ihtiyaçları ile doğrudan ilişki kuramadıkları toplumsal, iktisadi vb. süreçleri yaşamaya başlamışlardır. Bu toplum, "ışık geçirmez" (opaque) bir toplumdur. İnsanlar, nasıl işlediğini bilmedikleri ve anlayamadıkları, arz-talep ilişkisine göre işleyen bir iktisadi mekanizma

içinde alışveriş etmekte, fabrikalarda işçiler dünyanın neresinden geldiğini bilmedikleri hammaddeleri, sahibi olmadıkları araçlar ile işleyerek mamul hale getirmekte, üretilen malın kime satıldığını bilmekte, kendi ürettiği malı para vererek satın almakta; ışık geçirmez toplumda, bireyler yaşadıkları süreç ile kendi yaşamları, çıkarları arasında ilişki kuramamaktadırlar. Bu ilişkiyi, bireylere, egemen sınıfların ideolojisi açıklar. Bireylerin taktığı gözlük, onlara anlaşılmasız süreçleri sahte bir biçimde açıklayan bir gözlüktür.

Bu anlamda ideoloji, Marx'ta olumsuz bir anlam taşımaktadır.⁷ Diğer yandan, bu haliyle ideoloji, sosyal sınıfların kullandığı bir eylem aracıdır. İşte, Lenin, Marx'ın ideolojilere yüklediği "eylem aracı olma" işlevini kullanarak, ideoloji kavramına olumlu bir anlam yüklemiş, proletarya sınıfının başarılı olabilmesi için ideolojiyi bir araç olarak kullanması gerektiğini savunmuştur. Ona göre, burjuva sınıfının kapitalist üretim tarzını egemen hale getirebilmesinin en önemli nedeni, burjuva ideolojisini yayarak tüm sınıflara kabul ettirebilmiş olmasıdır. Marx, kendi görüşlerinin bir ideoloji olmadığına inanmaktaydı; ona göre tarihsel materyalizm, tarihin bilimsel bir açıklaması idi. Oysa Lenin, Marksizmi, proletarya sınıfının, üretim araçlarını ele geçirebilmesi ve siyasal rejimi belirleyebilmesi için kullanabileceği bir ideoloji olarak görmüştür. Lenin'e göre, işçi kitlelerinin kendilerinin geliştirmiş olduğu bağımsız bir ideolojileri yoktur. İşçilerin tek tercihi ya burjuva ideolojisi ya da sosyalist ideolojidir. Çünkü üçüncü bir ideoloji yoktur. Sınıf çatışmaları ile bölünmüş bir toplumda, sınıfsal olmayan veya sınıf-üstü bir ideoloji olamaz. İşçiler, işçi olarak değil, sosyalist teorisyenler olarak sosyalist ideolojinin gelişmesine katkıda bulunacaklardır. Yani, Lenin, ideolojiyi belirli bir çağın veya sınıfın dünya görüşü olarak değil, böyle bir sınıfa uygun sistemleştirilmiş bir düşünce olarak görmüştür. Ona göre ideoloji, ideologların ve aydınların ürettiği bilgidir. Ve sınıflı toplumlarda ideolojilerin mutlaka sınıfsal olacağını

7 Marx'ta ideoloji kavramı için bkz. K. Marx ve F. Engels, *a.g.e.*; K. Marx, *Louis Bonaparte'in Onsekizinci Brumaire'i*, (çev. Gülen Fındıklı), İstanbul, 1975; ve Jorge Larrain, *Marxism and Ideology*, Londra, Macmillan, 1983.

vurgulaması, ideolojiyi sınıf mücadelesiyle mutlaka bağlantılı gördüğüne işaret etmektedir.⁸

Seçkin Gücü Olarak İdeoloji

Marx'ın ideolojilere yüklemiş olduğu anlam ve işlevler, zaman içinde Marksistler tarafından yeniden yorumlanarak önemli değişimlere uğramıştır. 20. yüzyılın önemli isimlerinden Gramsci, ezilen ve ezen sınıflar arasındaki yönetme-boyun eğme ilişkisinin açıklanmasında ideoloji kavramının ve sivil toplum-siyasal toplum ilişkisinin yeniden incelenmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır. Marx'ta ekonomik alana tekabül eden sivil toplum, Gramsci'de daha geniştir ve toplumun üretmiş olduğu tüm semboller, değerler, din, felsefe vb. tüm zihinsel ürünleri içermektedir ve ideoloji de bu alanın içindedir. Bu durumda, Gramsci'de sivil toplum üstyapısal bir unsurdur. Marksist devrimcilerin hatası, Gramsci'ye göre, devlet ile sivil toplumun yukarıda belirtilen özellikleri arasındaki ilişkiyi görememeleridir. Devrimciler, devleti sadece kaba bir baskı aracı olarak görmüşlerdir. Oysa devlet (siyasal alan), toplumu ikna etmede sadece fiziki güç kullanmaz. Zaten böyle olsaydı, meşruiyetten yoksun, otoritesiz bir iktidardan, bu nedenle de kısa ömürlü bir iktidardan bahsediyor olurduk. Oysa, toplumsal sınıflar, ne kadar ezilirse ezilsinler, siyasal iktidara boyun eğme konusunda fazla bir sorun çıkarmamaktadırlar. Ezilen sınıfların, egemen sınıfların egemenliğini doğal, kabul edilebilir hatta yerinde bulmasının temelinde, sivil toplumun ortak olarak paylaştığı dünya görüşü yatmaktadır. Devletin gücü, işte burada, toplumun ortak olarak paylaştığı dünya görüşünü şekillendirme yeteneğinde yatmaktadır. Dolayısıyla, devlet, toplumu sadece kaba şiddet araçları ile değil, aynı zamanda daha etkili bir araç olan ideoloji ile yönetmektedir. Bu, siyasal alanın sivil alan üzerindeki kültürel iktidarındır. Egemen sınıflar, kendi sınıfsal değerlerini (Marx'taki gerçekliğin çarpıtılması) tüm topluma öylesine derinden empoze etmektedir ki, bir müddet sonra bu değerler tek doğ-

8 _ Jorge Larrain, *Marxism and... a.g.e.*, s.8; V.I. Lenin, *Ne Yapmalı?*, (çev. Muzaffer Erdost), Sol Yayınları, 1992.

ru değerler demeti halini almaktadır. 18. yüzyıldan itibaren, Avrupa'da siyasal alanı ele geçiren burjuva sınıfı, tüm sınıflara adeta sızarak kendi sınıfının çıkarlarını gözeten değerlerini birkaç yüzyıl içinde yavaş yavaş öylesine yaymış ve kabul ettirmiştir ki, Avrupa'da peşpeşe patlak veren burjuva devrimlerine sadece burjuva sınıfı değil, köylüler, işçiler ve aydınlar da katılmıştır. Bu nedenle, Gramsci'ye göre, siyasal iktidara ulaşmanın yolu, önce kültürel iktidarı ele geçirmektir.

Gramsci, bir sınıfın kendi dünya görüşünü (ideolojisini) diğer sınıflara kabul ettirebilmesi durumunu "hegemonya" kavramı ile açıklar. Egemen sınıfın dünya görüşü toplumda doğru, kabul edilebilir olarak algılandığı sürece, bu sınıfın iktidarı meşrudur. Tarihin her döneminde, yükselen sınıflar kendi ideolojilerini topluma yayarak hegemonya sağlamaya çalışmışlardır. Her sınıfın kendi ideolojisini topluma yayacak aydınları vardır. Gramsci bunlara "organik aydınlar" adını vermektedir. Örneğin, feodal sınıfın organik aydınları din adamları olmuştur. Burjuva sınıfının organik aydınları üniversite mensuplarıdır. Sanayi toplumunun daha da gelişmesi ile birlikte, hâkim ideoloji teknokratlar tarafından topluma empoze edilmeye başlamıştır. Gramsci, sınıf çatışmasının gerçekleştiği alanda aydınların çok önemli bir rolü olduğunu düşünmektedir. Burada ideologların bireysel işlevlerinden ziyade, daha geniş bir siyasal önemden sözeder. Aydınları "geleneksel" ve "organik" olarak ikiye ayıran Gramsci (ilki egemen sınıfların sesi, ikincisi egemen sınıflara karşı mücadele eden sınıfların sesi), aydınları hegemonya mücadelesinde, özellikle konum kazanma savaşında çok önemli rol yükler.⁹ Hegemonya sağlandıktan sonra başlayacak olan devlet erkini ele geçirme savaşında ise aydınların öneminin ve işlevlerinin daha az olduğunu düşünmektedir. Ancak, hegemonyayı ele geçirmek, diğer bir ifadeyle sınıfsal ideolojiyi toplumda hâkim hale getirmek, iktidarın ele geçirilebilmesi için zorunludur.

İdeoloji, Gramsci'de o kadar önemli bir olgudur ki, Marx'ın altyapı-üstyapı ilişkisini dahi tersine çevirmektedir. Üretim tarzının be-

9 Gramsci'de ideoloji konusunda bkz. Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, (çev. Adnan Cemgil), Belge Yayınları, 1986.

lirlediği altyapı, üstyapıyı belirlediği anda, Gramsci'ye göre "tarihsel blok" oluşmaktadır. Yani, ilk aşamada altyapı üstyapıyı belirlemektedir. Ancak, tarihsel blok oluşuktan sonra, üstyapı o kadar etkili olmaktadır ki, ilişki tersine dönmekte, üstyapı altyapıyı etkilemeye, hatta gelişimini engellemeye başlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, üstyapıda yer alan ideoloji, tüm altyapıyı kontrol altına almaktadır. Bu nedenle, Gramsci, proleter devrimin gerçekleşmesi için, proletaryanın kendi organik aydınları vasıtasıyla kendi ideolojik hegemonyasını kurmasını zorunlu görmektedir.

Görüldüğü gibi, Marx'ta toplumsal gerçekliğin sınıflar tarafından çarpıtılması olarak tanımlanan ideoloji olgusu, Gramsci'de egemen sınıfların elindeki siyasal alanın (devletin) görünmez baskı ve meşruiyet aracı haline gelmiştir. Aslında, Gramsci, burada Marx'tan çok da uzaklaşmıyor, ancak ideolojiye daha farklı bir anlam veriyor. İdeolojiye olumlu ya da olumsuz anlamlar yüklemek yerine, onu tarihsel bir gerçeklik olarak görüyor ve proletaryanın siyasal iktidarı ele geçirebilmesi için önce kültürel iktidarını sağlaması, diğer bir ifadeyle tüm sınıflara kendi ideolojisini kabul ettirmesi gerektiğini düşünüyor. İdeoloji, Gramsci'de, bir anlamda bir araç haline geliyor.

Gramsci'den önemli ölçüde etkilenen ve 1960'lı ve 70'li yıllarda Fransız düşüncesinin önemli bir ismi olan Louis Althusser, bir adım daha ileri giderek, ideolojiyi "sivil toplumun devletleştirilmesinin" bir aracı olarak yorumluyor. Althusser, her şeyden önce altyapı ve üstyapı arasında Marx'ın iddia ettiği gibi birebir ve katı bir ilişki olmadığını, üstyapının görece özerk olduğunu düşünüyor. Devleti ve kurumla-

Siyasal ve sivil toplum arasında geliştirdiği ayrımın yanısıra "geleneksel aydın" ve "organik aydın" gibi kavramlarla Marksizme katkıda bulunan Antonio Gramsci (1891-1937) İtalyan Komünist Partisi'nin (PCI) kurucuları arasında yer aldı.

rını bir yerde toplanmış olan bir güç odağı olarak değil, toplumdaki birçok yapı vasıtasıyla iyice yaygınlaşmış olan bir örgütlenme olarak görüyor. Yapısalcılıktan etkilenmiş bir isim olan Althusser, bir siyasal veya sosyal yapıyı anlamak için, onun derininde yatan yapısal öğelere bakmakta. Bu nedenle, devlet sadece görünen baskı araçlarından oluşmuyor, aynı zamanda şiddet içermeyen, topluma farklı yollardan nüfuz eden ideolojik aygıtları da içeriyor. Hükümet, polis, ordu, yargı organları, bürokrasi gibi şiddet araçlarına ve yaptırım mekanizmalarına sahip olan örgütler, “Devletin Baskı Aygıtları”dır. Ancak, hiçbir devlet, sadece baskıcı araçlarla uzun süre ayakta kalamaz. Ayakta kalabilmesi için varlığını haklı, yerinde ve vazgeçilmez kılacak meşruiyet araçlarına da ihtiyacı vardır. Bu araçlara, Althusser, “Devletin İdeolojik Aygıtları” adını vermektedir.¹⁰ Bu aygıtların hepsinin devlet tekelinde olması gerekmemektedir. Bunların bir kısmı sivil topluma aittir. Ancak, devlet, kendi değerlerini topluma öylesine empoze etmiş ve öylesine bir karşılıklı bağımlılık yaratmıştır ki, sivil toplum da devletin ideolojik aracı haline gelmiştir. “Sivil toplumun devletleştirilmesi” ifadesi ile Althusser, bu durumu kastetmektedir.

Televizyon, radyo, basın, eğitim kurumları, dinsel kurumlar, edebiyat, sanat vb. alanlar, devletin ideolojik araçları olarak işlev görmektedir. Bu araçlar vasıtasıyla devlet (yönetici sınıflar), kendi ideolojisini yeni kuşaklara sürekli aktarma, böylece mevcut durumu meşrulaştırma imkânı bulmaktadır. Devletin baskı aygıtları şiddeti, ideolojik aygıtları ise ideolojiyi temel araç olarak kullanmaktadır, ancak şiddet aygıtları her zaman şiddeti kullanmayabilir (sadece şiddet kullanma potansiyeline sahiptirler). Yine, ideolojik aygıtlar da zaman zaman yaptırım mekanizmalarına sahip olabilir ve bunu fiilen kullanabilir. Devletin ideolojik aygıtlar üzerindeki kontrolü, baskı aygıtları üzerinde sağladığı kontrol kadar güçlü değildir. Bu araçlar üzerinde az da olsa diğer sınıfların da etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte, hâkim sınıflar varlıklarını en az şiddet araçları kadar ideolojik araçlara da

10 Althusser’de ideoloji konusunda bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık), İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, (4. baskı).

borçludurlar. Egemen sınıflar, ancak ideolojik araçlar vasıtasıyla kendi ideolojilerini sürdürebilir ve yeniden üretebilir.

Althusser'in modelinde "yeni den üretim" önemli bir kavramdır. Her toplumda egemen sınıfın temel amacı, yeni den üretimi sağlabilmektir. Üretimin devamı için üretim araçlarının (makinalar, teknoloji, hammadde vb.) yeni den üretilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra, üretimin önemli bir parçası olan emek gücünün, yani insanın da yeni den üretilmesi gerekmektedir. Devletin ideolojik aygıtlarının asıl işlevi, insanın yeni den üretimini sağlamaktır. Mesleki becerilerin, değişen teknolojinin yeni kuşaklara aktarılması, egemen ideolojinin benimsetilmesi eğitim kurumları, basın, radyo, televizyon, dinsel kurumlar gibi ideolojik aygıtlar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Dolayısıyla, yeni den üretim sadece üretim güçlerinin değil, üretim ilişkilerinin de yeni den üretilmesi demektir. Kapitalizmden önce, yeni den üretim işlevini yerine getiren en önemli ideolojik aygıt, dinsel kurumlar idi. Günümüzde ise, dinsel kurumların yerini özellikle milli eğitim kurumları ile basın-yayın organları almıştır. Bu araçlar, çok küçük yaşlardan itibaren çocuklara sistemin değerlerini aşilayarak içselleştirilmesi sağlan-

Bir İdeolojik Aygıt Olarak Eğitim

"Ama ne öğreniliyor okulda? Öğrenimde az ya da çok uzun bir yol yürünüyor, fakat yine de okuma, yazma, sayma yani birkaç teknik ve değişik üretim görevlerinde (işçiler için bir öğrenim, teknisyenler için bir başka öğretim, yüksek kadrolar için bir üçüncüsü vb.) doğrudan doğruya kullanılabilen 'edebiyat' ya da 'bilimsel kültür' ... öğeleri içeren daha birçok şey öğreniliyor. Yani bir sürü 'know-how'. Fakat bu bilgilerin yanında ve bu vesile ile de, işbölümünün her görevlisinin "tayin edildiği" yere göre uyması gereken terbiye kuralları, görgü kuralları öğreniliyor okulda: Sivil ve mesleki vicdan, ahlâk kuralları, açıkçası toplumsal-teknik işbölümüne saygı kuralları ve en sonunda da sınıf egemenliğinin yerleştirdiği düzenin kurallarına saygı. Okulda aynı zamanda, 'Fransızca'yı düzgün konuşma', düzgün 'yazma' da öğreniliyor, yani (gelecekteki kapitalistlere ve uşaklarına) gerçekte 'düzgün biçimde emretme', yani işçilerle 'düzgün konuşma' vb. öğretiliyor. ... Başka bir deyişle, okul (fakat aynı zamanda Kilise gibi başka devlet kurumları, ya da ordu gibi başka devlet aygıtları da) bir sürü beceri öğretiyor, fakat bunu *yönetici ideolojiye boyun eğmeyi* ya da bu ideolojinin 'pratiğinin' egemenliğini sağlayan biçimlerde yapıyor."

Louis Althusser (1918-1990) Cezayir'de Birmandries'te doğdu. École Normale Supérieure'de felsefe öğrenimi gördü. Özellikle 1960'tan sonra Marksist düşünce içinde gelişen eleştirel yöntemi kuramsal alanda yaptığı katkılarla zenginleştirdi.

makta, böylece sisteme başkaldırma olasılıkları azaltılmaktadır. Bu nedenle, egemen sınıfları zayıflatmanın yolu, ideolojik aygıtları ele geçirmektir.

Görüldüğü gibi, Gramsci ve Althusser'de ideoloji, bir seçkin gücüdür. Bu öyle bir güçtür ki, hâkim sınıfın iktidarını pekiştirir, meşrulaştırır. Ama, aynı zamanda yükselmek, iktidarı ele geçirmek isteyen ezilen sınıfların da kullanabileceği potansiyel bir güçtür. Dolayısıyla ideoloji, toplumların tarihsel dönüşümünde, en az altyapıyı oluşturan iktisadi unsurlar kadar, hatta bazen daha da önemli bir güçtür. Gramsci ile Althusser arasındaki önemli farklardan birisi, Althusser'in, tıpkı Marx gibi, ideolojiye eleştirel bakması, ideolojiye olumsuz bir anlam yüklemesidir. Gramsci ise, ideolojiye ne olumlu ne de olumsuz bir anlam yükler; ideolojiyi bir mücadele sorunu olarak görür. Lenin'den farklı olarak da, iktidarın devrim ile ele geçirilmesinin önkoşulu olarak, hegemonya kazanmayı görür.

İdeolojilerin Kültürel Boyutu: İnanç, Dil, Sembol ve Söylem Olarak İdeoloji

Ancak toplumlar, bir yandan sadece sınıfsal olarak parçalara ayrılmaz. Sınıfların yanısıra meslek, eğitim, cinsiyet, yaş, gelir, etnik köken, din, bölge ve benzeri birçok özelliğe göre çeşitli öbeklere ayrılmıştır. Fakat diğer yandan da toplumu oluşturan bireyler bir bütündür. Toplumu çeşitli özelliklerine göre parçalara biz ayırırız. Çoğu kez, insanlar kendilerini sürekli olarak örneğin kadın veya erkek, eğitilmiş veya eğitimsiz,

alt, orta veya yüksek gelirli, kentli veya köylü, dindar veya ateist, Doğulu, Batılı veya Karadenizli vb. olarak ayırmazlar. Daha çok, geleneklerini, değerlerini ve davranış kalıplarını paylaştığı bir toplumun üyesi olarak algırlarlar. Bununla, bireylerin kendilerini hep bir ulusun, bir siyasal topluluğun parçası olarak gördükleri değil, en küçük gruptan giderek genişleyerek tüm topluma ulaşan çeşitli toplulukların bir üyesi oldukları kastedilmektedir. Sonuç olarak, bireyler sadece bir sınıfın üyesi değildir, sahip oldukları özelliklere göre çeşitli toplulukların ve nihayet tüm toplumun aynı zamanda üyeleridir. Dolayısıyla, üyesi olduğu her topluluğun ve nihayet tüm toplumun diğer üyeleriyle paylaşmış olduğu değerler ve davranış kalıpları vardır. Bunlar, topluluğu oluşturan bireyleri birarada tutan, birlikteliklerini anlamlı kılan unsurlardır. Paylaşılan bu değer ve davranış kalıpları, toplum üyelerinin dünyayı benzer şekilde algılamalarını ve açıklamalarını sağlar. Yaşam biçimi, tüketim kalıpları, yaş ve cinsiyet rolleri, ritüeller, dili kullanım biçimi, birey anlayışı, yabancı tanımı, farklılıkların nasıl algılandığı gibi birçok ortak özellik, bize o toplumun kültürünü verir. Kültür, toplum içindeki daha küçük toplulukların ve topluluk üyelerinin özelliklerine göre toplumdaki yerlerini ve rollerini belirler. Tek tek bireyler, toplumsal etkileşimde bulunurken, kendilerine toplumun biçmiş olduğu rollere göre davranırlar. Dolayısıyla, bireyin davranışları o toplum için bir anlam ifade eder, yoksa toplum olmadan bireyin davranışının tek başına bir sosyal anlamı yoktur. Aynı şey, siyasal kültür için de geçerlidir. Siyasal kültür ile burada kastedilen, bir toplumu oluşturan bireylerin siyasete ilişkin, inanç, değer, tutum ve davranış kalıplarıdır. Örneğin, bir toplumun siyasal figürlere ve kurumlara bakışı, kullandığı siyasal dil, semboller, o toplumun genel olarak siyasal kültürü hakkında bir fikir verir. Burada da, bireylerin siyasal tutum ve davranışları, üyesi oldukları toplum içinde bir anlam kazanır. Bu nedenle, siyasal kültürden bahsederken iki temel unsuru birarada düşünmemiz gerekmektedir. Bir yandan, içinde yaşanan toplum, diğer yandan da toplumun üyeleri olarak bireyler.

Bu açıdan ele alındığında, hem toplumsal hem de siyasal alanı bir tiyatro sahnesi olarak kurgulayabiliriz. Toplumu oluşturan bireyle-

ri ise, bu sahnede rol alan aktörler olarak düşünebiliriz. Dolayısıyla, bireyler günlük yaşamda diğer insanlarla ve çeşitli kurumlarla etkileşimde bulunurken, aslında belli bir senaryoyu oynamaktadırlar. Eylemde buldukları için, bireyler etkindir (aktiftir). Ancak oynadıkları senaryoyu kendileri yazmamıştır, toplum tarafından yazılmıştır; kuşaktan kuşağa aktarılan geleneklerin şekillendirdiği inanç, tutum ve davranışlardan oluşan, önceden belirlenmiş bir senaryoyu oynamaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında, aktörler olarak bireyler, edilgendir (pasiftir). Belirli bir toplumun üyesi olarak doğan her bireye aile, okul, arkadaş çevresi, kitle-iletişim araçları toplumda hâkim olan kültürel değerleri aktararak onu toplumsallaştırır, diğer bir ifade ile, senaryoyu benimsetir. Bu, tam da Gramsci'nin bahsettiği hegemonya durumudur. Çünkü, toplumsallaşma araçları vasıtasıyla sadece toplumsal değerler değil, aynı zamanda hâkim siyasal değerler de aktarılır. Böylece, mevcut siyasal kurumların ve değerlerin meşruiyet zemini pekiştirilir. Ancak, burada Althusser ve Gramsci, hegemonik güç olarak sadece seçkinleri görmek, diğer toplumsal ve siyasal güçleri gözardı etmekle eleştirilebilir. Ayrıca, ideolojiyi sınıfların kullanacağı bir araç olarak görürken, bütüne bakıp bütünü oluşturan parçaları gözardı etmek, yani bireyi unutmak ile de eleştirilebilir.

Aracı kurumlar vasıtasıyla toplumsallaştırılan bireyler, siyasal nesnelere karşı tutumlarını oluştururken, üç unsurdan etkilenirler:¹¹

1. Bilişsel,
2. Duygusal,
3. Yargısal.

Bireylerin çeşitli siyasal nesnelere yönelik olarak, yaşamı boyunca edinmiş olduğu birtakım bilgileri vardır. Örneğin, ülkesinin rejimini çoğu insan bilir, ne tür siyasal kurumların bulunduğu, bunların nasıl çalıştığı hakkında bir miktar bilgiye sahiptir. Sahip oldukları bu bilgiler, yaşamış olduğu deneyimler, aile, arkadaş çevresinin görüşleri çerçevesinde, bireyler siyasal nesnelere hakkında birtakım olumlu ya da

11 Almond, Gabriel A. ve B. Powell, Jr., *Comparative Politics: System, Process and Policy*, Boston, 1978, s.2-6.

olumsuz duygulara sahip olur. Örneğin, bürokrasi dendiği zaman birey, bürokrasinin nasıl bir kurum olduğu, nasıl çalıştığı konusunda doğru veya yanlış bir bilgiye sahiptir ve bu örgütlenmeye yönelik olumlu veya olumsuz bir duygusu vardır. Ve bütün bunlar çerçevesinde birey, ilgili siyasal nesneyi yargılar. Örneğin, ülkesinde bürokrasinin iyi çalışmadığını, adam kayırmacılık ve rüşvetin yaygın olduğunu düşünebilir. Bireylerin siyasal sisteme yönelik bilişsel, duygusal ve yargısal yönelimleri, kendi içinde bağlantılıdır. Siyasal sisteme yönelik bu üç eğilimin niteliği, bize toplumun siyasal kültür tipi hakkında da bilgi verir. G.A. Almond ve B. Powell, üç kültür tipinden bahseder.¹²

1. Yöresel kültür,
2. Tebaa kültürü,
3. Katılımcı kültür.

Yöresel kültürde birey, küçük bir topluluk içinde yaşar. İçinde yaşadığı köy veya kabilenin dışındaki yerler ile bağlantısı ya hiç yoktur ya da çok zayıftır. Hem sosyal hem de siyasal dünyası, yaşadığı alanla sınırlıdır ve daha geniş bir siyasal alandan haberdar değildir. Onun için siyaset, kendi köy veya kabilesindeki yerel yöneticilerin karar ve eylemlerinden ibarettir. Toplumun bir üyesi olarak siyasal etkisinin ve yükümlülüklerinin farkında olmayan, neredeyse tamamen edilgen bir aktördür. Bu nedenle, bireyin siyasal sisteme yönelik bilişsel, duygusal ve yargısal yönelimleri asgari düzeydedir.

Tebaa kültüründe birey, ulusal siyaset ile daha yakın temas içinde dir. Dünyayı ve siyaseti kendi yaşadığı alan ile sınırlamaz, daha geniş bir siyasal örgütlenmenin farkındadır ve kendisini de onun bir parçası olarak görür. Kendi siyasal yükümlülüklerinin bilincindedir ancak siyasal süreci etkileyebileceğini düşünmez; pasif bir aktördür. Bilişi düzeyi nispeten yüksektir, siyasal nesnelere yönelik birtakım duygulara sahiptir, beklentileri vardır. Duyguları, çevresinin etkisi ve deneyimleri çerçevesinde siyasal nesnelere yargılar, ancak siyasete katılmaz.

¹² Almond, Gabriel A. ve B. Powell, Jr., *a.g.e.*, s.12; ayrıca bkz. G.A. Almond ve Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963, s.15-19.

Katılımcı kültürün bireyi ise, hem siyasal sistem hakkında bilgiye sahiptir, hem de siyasal süreci etkilemek için çeşitli fırsat ve kanalları kullanır. Kendisini ulusal siyasetin bir parçası olarak görür, katılımı da bir vatandaşlık görevi olarak algılar.

Elbette, bireyler bu davranışları herhangi bir topluluktan bağımsız, kendi değerlendirmeleri sonucu yapmazlar. İçinde yaşadıkları topluluğun bireye aktarmış olduğu bilgi, değer, tutum ve inançlar çerçevesinde hareket ederler. Bireyin davranışının, içinde yaşadığı topluluktan bağımsız olarak hiçbir anlamı yoktur. Bireylerin tek tek inançları, değerleri ve tutumları vardır, ancak tek başlarına siyasal kültürleri yoktur. Ancak bir topluluk (bölge, sınıf, etnik grup, ulus gibi) var ise kültürden, burada siyasal kültürden bahsedebiliriz. Diğer bir ifade ile, siyasal kültür bir kolektivitinin üretmiş olduğu değer, tutum, inanç ve davranış örüntüsüdür. Kolektivitelyi birarada tutan ve siyasal kültürü oluşturan unsur ise, toplumun ortak olarak üretmiş olduğu sembollerdir. Diğer bir ifade ile bireysel tutum, değer, inanç ve davranış kalıpları ile toplumun ortak olarak üretmiş olduğu semboller arasında karşılıklı sıkı bir ilişki vardır. Öte yandan semboller, hem bireyin dünyayı algılama ve tanımlamasında kullanılan öğeler olarak, hem de söylem olarak ideoloji ile ilişkilidir.

Toplumların üretmiş olduğu semboller, bir yandan insanların dünyayı anlamlandırmasını kolaylaştıran, diğer yandan da toplumun ortak olarak paylaştığı anlamları ifade eden zihinsel kurgulardır. Bayrak, ulusal marş, yakaya takılan rozet, saç-sakal stili, giyim tarzı, çeşitli jestler, belirli renkler, bazı kavramlar (devlet, dış düşman, bölücülük, 12 Eylül, sağcı, solcu, dinci gibi), hem hepimizin bildiği bazı bilgileri özetleyen, hem karşımızdaki kişiye siyasal, kültürel, dinsel vb. inanç ve kimliklerimizi konuşmadan anlatan hem de ortak değerlerimizi, duygularımızı tekrar tekrar paylaştırarak pekiştiren sembollerdir.¹³ Örneğin, “12 Eylül” dediğimiz zaman, Türkiye Cumhuriyeti ta-

13 L. Dittmer, “Political Culture and Political Symbolism”, *World Politics*, 29/4, 1977; Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1982, (2. baskı), s.89-90; ve C.D. Elder ve R.W. Cobb, *The Political Uses of Symbols*, N.Y., s.31-32.

rihinin belirli bir dönemini, o dönemde yaşanan siyasal, toplumsal, kültürel bazı olayları ve bu dönemin çeşitli sonuçlarını, kısaca ifade etmiş oluyoruz. Elbette, "12 Eylül" sembolü, tüm diğer semboller gibi, ancak bu sembolden haberdar olan kişiler için anlamlıdır. Farklı bir toplumun üyesi için, o sembolün hiçbir anlamı yoktur. Yine, saç-sakal biçimimiz, giyim tarzımız, kullandığımız dil ve jestler ile karşımızdaki kişiye, kendi siyasal, kültürel, dinsel vb. kimliğimiz hakkında ipucu veririz. Ulusal bayramlarda, uluslararası yarışmalarda sporcularımızın birincilik sandalyesine çıktığı anlarda, savaşlarda kazanılan başarılarında vb., bayrak ve ulusal marş gibi semboller daha önemli hale gelir ve ulusal duygularımızı, birlik ve beraberlik ruhumuzu pekiştirir. Toplumların sembolleri kendilerine özgüdür; her toplumun semboller yumağı, o toplum üyeleri için anlamlıdır. Bu nedenle, sembolleri o toplumun o sembollere yüklediği anlam içinde değerlendirmemiz gerekmektedir. Çünkü, o semboller, o toplumun üyelerine yol göstermek üzere hazırlanmış bilişsel yol haritalarıdır.

Günlük yaşamımızda yukarıda sözünü ettiğimiz sembolleri sık sık kullanırız. Örneğin, okullarda bayrak töreni, ulusal kimliğimizi onaylayan ve pekiştiren bir semboldür. Çoğu kez, karşılaştığımız bir kişinin giyim tarzı, saç-sakal biçimi, kullandığı dil veya yakasına tak-

Yaşadığımız toplumda sembollerle ritüeller doğrudan ideoloji ile ilişkilidir. Bu sembollerin üstüne kurulu dünya ise ürettiği söylemlerle o toplumun "ulusal birlik", "beraberlik" ve "dayanışma ruhu" gibi kavramlarının benimsenmesini sağlar. Millî marşların toplu söylenmesi, bayrak törenleri vb. gibi.

tığı rozete bakarak, örneğin ne tür bir siyasal görüşe sahip olduğunu tahmin edebiliriz. Yine, birisinden bahsederken, o kişi için “solcu”, “sağcı”, “muhafazakâr” gibi sıfatlardan birisini kullanarak, o kişinin dünya görüşünü tek bir sembol ile belirtmeye çalışırız. Bütün bu semboller, bize toplumsal hayatın (kurumların, ilişkilerin, rollerin vs.) karmaşık yapısını düzenler ve basitleştirir. Bir işaret, bir kavram, bir davranış bize uzun ve karmaşık bir düşünceyi, bir ilişki biçimini kısaca, net bir biçimde açıklar. Semboller, diğer yandan, toplumu veya toplum içindeki daha küçük toplulukları manevi olarak biraraya getiren, dayanışmayı pekiştiren unsurlardır. Semboller, aynı zamanda, bireysel kimliği ve bireyin dünya görüşünü paylaştığı topluluğu anlamlandıran ve tanımlayan araçlardır. İşte, semboller ile ideolojiler arasındaki ilişki, bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bir sembol, bireye dış dünyaya ilişkin inanç ve değerleri çağrıştırıyor ise, birey sembole bağımsız bir anlam yüklemiştir. Bu anlam, bireyin toplumsallaşma süreci boyunca edindiği bilgi ve deneyimlerin ürünüdür ve kişisel olarak bireyin kimliği ile ilişkisi yoktur. Ancak, bir sembol bireye kendini ve değerlerini paylaştığı grubu çağrıştırıyor ise, diğer bir ifade ile “ben kimim?” sorusunun cevabını oluşturuyor ise, o zaman bireyin o sembole bağlılığı ideolojik bir boyut kazanmıştır. Burada ideoloji, sembolik bir kurgulamadır. Bu öyle bir kurgulamadır ki, bireyin diğer bazı kişilerle paylaşmış olduğu değerleri ifade eder ve aktarır.

Dil ve işaretler, kullandığımız sembollerin arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bir kere, tüm semboller dil aracılığı ile ifade edilir. Kimi semboller de, yine dil ile ifade edilen işaretlerdir. Dilin bir işlevi, topluluğu oluşturan bireylerin karşılıklı olarak etkileşimde bulunmalarını sağlamaktır. Aynı nesnelere, aynı toplumsal gerçeklikler, aynı kelimelerle ifade edilerek, yaşanan dünyanın paylaşılması sağlanır. Bu haliyle dil, bir iletişim aracıdır. Ancak, dil sadece bir iletişim aracı değildir, aynı zamanda bir durumun, bir gerçekliğin sadece o topluluk tarafından paylaşılan anlamını ifade etme işlevi de görmektedir. Bir başka deyişle dil, bir sembol aktarma aracı, hatta bizzatıhi semboldür. Aynı şekilde, işaretler de, bir yandan belirli bir duruma nesnel olarak

işaret ederken, diğer yandan başka bir anlamı çağrıştırabilir. İkinci durumda işaret ve kullanılan dil, gerçeklikle dolaylı bir ilişki içindedir ve “meta dil”in bir ögesidir.

Bu haliyle dil, ideolojinin ifade edilmesinde, aktarılmasında ve toplumun manipüle edilmesinde önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Hatta dilin bir siyasal manipülasyon aracı olarak kullanılmasında, seçkinlerin sıradan insanlardan daha becerikli oldukları, birçok sosyal bilimci tarafından iddia edilmektedir.¹⁴ Bu yaklaşıma göre, sıradan insanların siyasal inanç sistemleri, çoğu kez yapısal bütünlükten uzak, birbiriyle bağlantısız veya çelişen çok sayıda inanç ögesinden oluşmaktadır. Oysa seçkinlerin diğer insanlara (kitleye) göre bilişi düzeyi daha yüksektir. Kitleye göre daha uzun bir eğitim sürecinden geçmiş olmaları ve siyasal deneyimlerinin bulunması, seçkinlerin inanç sistemlerinin karşılıklı işlevsel bağları olan öğelerden oluşmasını (tutarlılık) kolaylaştırmakta, soyut düşünebilme, olaylar arasında ilişki kurabilme, muhakeme yapabilme yeteneklerini kazanmalarını sağlamaktadır. Bu nedenle de seçkinler, sembollere istedikleri içerikleri verip topluma aktararak, onları daha kolay manipüle edebilmektedir. Elbette, seçkinler arasında yer almamakla birlikte bilişi düzeyleri seçkinler kadar yüksek olan ve semboller vasıtasıyla kitleleri manipüle etme yeteneğine sahip olan kişiler de bulunmaktadır. Ancak bu, sık rastlanan bir durum değildir. Sık rastlanan, politikacıların, bürokrasinin, önde gelen basın-yayın organlarının, ünlü köşe yazarlarının, ülkenin gündemini ve gündemde kullanılan sembolleri (içerikleri ile birlikte) üretmeleri ve bu sembollerle toplumu yönlendirmeleridir.

Siyasete ilişkin bireysel inançların tümünü içeren “inanç sistemi”, bireylerin siyasal olgu ve nesnelere değerlendirmelerini sağlar. Sahip oldukları inanç sayesinde bireyler, siyasal aktörleri, kurumları, karar ve eylemleri değerlendirir ve yargılar. Bu anlamda siyasal inanç sistemi, bir siyasal meşruiyet ölçütüdür. Bir bireyin inanç sistemini oluş-

14 L. Dittmer, *a.g.e.*, s.575; Ş. Mardin, “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991; ve Giovanni Sartori, “Politics, Ideology and Belief Systems”, *American Political Science Review*, 63, 1969.

turan öğeler, duygusal olarak güçlü ve bilişsel olarak da kapalı ise, yani sahip olduğu inançlar ve onları ifade eden sembollere duygusal olarak bağlılığı güçlü ise ve bunları tartışmak dahi istemiyor ise, o zaman birey ideolojik bir tutum içine girmiş demektir. Buna karşın, inanç sisteminin öğelerine duygusal olarak fazla bağlı olmayan ve bunları tartışabilen bir kişi, daha pragmatik bir tutum içindedir.

Marx, ideolojiyi, belirli tarihsel dönemlerde egemen olan maddi toplumsal pratiklerin bir yansıması olarak görmüştür. Daha sonra Gramsci ve özellikle Althusser'de ideoloji, gerçek ilişkilerin öznelere bilincinde yaşanan biçimi ve temsilidir. Buna göre, ideolojiyi sadece maddi toplumsal pratiklere bakarak makro düzeyde değil, fakat aynı zamanda gündelik yaşam pratiklerine ve bu pratikleri bizzat yaşayan öznelere ve onların toplumsal konumlarına bakarak çözümleyebiliriz. Zamanla, gerek Marx'ta gerek Althusser'de sınıfsal özneler ile siyasal/ideolojik öznelerin özdeşliği önemli bir sorun olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Çünkü bireyler sadece üyesi oldukları sınıf ile kimliğini özdeşleştirmemekte, yukarıda da sözedildiği gibi, sınıfsal kimliğin yanısıra cinsel, etnik, bölgesel vb. kimlikler de taşımaktadır. Oysa, altyapı-üstyapı metaforu ve hegemonya kavramı, sınıfsal kimlik ile diğer kimlikleri eşitlemiştir. Önemli bir diğer sorun, yönetilen sınıfların egemen sınıflar karşısında adeta yok olmalarıdır. Oysa yönetilen sınıflar da karşı-hegemonya kurma mücadelesi içindedir. Bütün bu tartışmalar, ideoloji tartışmalarını giderek daha çetrefil bir hale getirmiştir. Burada temel sorun, toplumsal nesnellik ile öznelere bilinci arasındaki ilişkinin tanımlanmasıdır. Yapısalcıların dilbilim çalışmaları, bu sorunu, çözümlenmeye çalışılan toplumsal pratiklerin ancak insanın kullandığı dil ile açıklanabileceği tezi ile çözmeye çalışmıştır. Kısaca ve basitçe, toplumsal pratikleri dilsel pratikler olarak inceleme olarak tanımlayabileceğimiz bu yol, bir sembol olarak "dil"in kullanılış biçimini ideolojilerin çözümlenmesinde kullanmıştır. Yukarıdaki sayfalarda anlatılan dil-ideoloji ilişkisine, daha sonra yapısal antropoloji de katkıda bulunmuştur. Bu alanın en önemli isimleri olan Claude Lévi-Strauss ve Roland Barthes, dil ile ideoloji arasında birbirini etkileyen do-

laylı bir ilişkinin varlığını iddia etmişlerdir. Özellikle mitler üzerine çalışın Lévi-Strauss ve günlük davranışları, moda, spor gibi alanlardaki davranış biçimlerini inceleyen Barthes, kültürel alanları toplumun kendini simgesel olarak anlatma biçimi olarak görmüşlerdir. Kültürel davranışların ve mitlerin yüzeysel görüntü ve anlatısından bunların üretildiği yapılara geçerek öznelere göremediği derinliğe inmektedirler. Bu görüşe göre dil, dili kullananların anlayamadığı ve deşifre edemediği bir ideolojik mesaj kodlama düzeyidir.¹⁵

Altyapı-üstyapı metaforundan hegemonyaya, oradan da dil çözümlemelerine kadar uzanan ideoloji çalışmaları, son olarak post-yapısalcı “söylem” tartışmalarının konusu olmuştur. Toplumsal olguları dilsel pratikler olarak çözmenin yerine, toplumsalın anlaşılabilmesi için “söylem”in çözümlenmesi olarak ifade edebileceğimiz bu yeni yaklaşım ile bir “yapının” (dilin) çözümlenmesi yerine bir “sürecin” (söylemin) çözümlenmesi sözkonusu oldu. Dilin bireysel kullanımını “söz”, dilin toplumsal kullanımını ise “söylem” olarak tanımlayan Saussure ile başlayan bu yaklaşım geniş yankı bularak çok sayıda taraftar topladı. Hem Marksist hem de yapısalcı modelleri eleştiren Michel Foucault, bu akımın en ünlü isimlerindedir. Foucault’nun temel tezi, dilin anlam yaratma ve düzenleme işlevi ve üretilen kurumlar vasıtasıyla bireylerin itaatkâr, uysal özneler haline getirildiğidir. Foucault’nun sorunu, bireyin ve iktidarın yanlış tanımlanmasıdır. Foucault’ya göre, özne (birey) söylem içinde oluşur. Öznenin oluşumu ile bilginin ve iktidarın oluşumu arasında fark yoktur; bunların oluşumu aynı süreç içinde gerçekleşmiştir. Ona göre, iktidar ne devlet iktidarındır, ne de sınıf egemenliğidir. İktidar, bir söylemdir, bir söylem olarak bireylere gelir ve onları öznelere dönüştürür. Yani, söylemin kendisi bir iktidardır ve iktidar etkisi olmayan bir söylem de olamaz. Nesnel çı-

15 Claude Lévi-Strauss, *Din ve Büyü*, çev. Ahmet Güngör, İstanbul, Yol Yayınları, 1983; *Yaban Düşünce*, çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984; ve *Mit ve Anlam*, çev. Ş. Süer ve S. Erkanlı, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986; Roland Barthes, *Anlatların Yapısal Çözümlemesine Giriş*, çev. M. Rıfat ve S. Rıfat, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988; *Çağdaş Söylenler*, çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990.

Michel Foucault (1926-1987) Fransa'da Poitiers'te doğdu, '68 hareketinden etkilendi. Hapishane, delilik, polis ve eşcinsellik üzerine yaptığı çalışmalarda iktidar ve birey ilişkilerini, modernitenin birey üzerindeki etkilerini inceledi.

kar, sınıfsal konum gibi şeyler de önceden yoktur; bunlar söylem tarafından üretilirse vardır. Bu durumda, önceden varolan öznenin nesnel çıkarlarının farkına vararak bilinçlenmesi, bu bilinci ideolojik düşünce ve ifadelere dönüştürüp mücadele ederek iktidarı ele geçirmesi mümkün değildir. Klasik görüşün, iktidarın, mücadeleyi kazanan sınıfın kendi çıkarlarını hâkim hale getirmesinin aracı olduğu yolundaki inancı yanlışır. İktidar, söylemin kendisidir ve söylem başka bir şey tarafından belirlenmez; özerktir, kendisini kendi belirler. Klasik görüşe göre, iktidar bilginin doğruluğunu çarpıtır, bu nedenle doğru ve özgür bilim imkânsızdır. Bu görüşe karşı çıkan Foucault'ya göre, iktidar ile bilgi biraradadır, iktidar olmadan bilgi üretilemez. İktidarın ne olduğu ile değil, nasıl olduğu ile ilgilenen Foucault'ya göre, iktidar yeni bilgi nesnelere ve bilgi edinme sistemleri yaratır. İktidarı devlet egemenliğinde, yasalarda, baskının örgütlenmesinde ararsak boşuna çabalayabiliriz. Bunların yerine günlük sosyal ilişkilere, cinselliğe, akrabalık ilişkilerine, kullanılan teknolojiye, ritüellere vb. bakmalıyız. Ancak o zaman, iktidarın bir programlama, bir teknik, bir strateji olduğunu anlayabiliriz.¹⁶

Özellikle iktidar, bilgi ve beden üzerinde duran Foucault, böylece çeşitli tarihsel dönemlerde insanın nasıl farklı özneler haline getirildiğini göstermeye çalışır. Foucault'da beden oldukça önemlidir. Beden, tarihsel ve kültürel bir bağlamda ele alınır, doğal bir bağlamda değil. Beden, bilginin aktarıldığı, iktidarın tahakküm ettiği şeydir. İktidar

16 Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, Londra, Routledge, 1972; ve *Power and Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, der. Colin Gordon, N.Y., Pantheon Books, 1980. Bu konuda değerlendirmeler için bkz. Serpil Sancar Üşür, *İdeolojinin Serüveni*, Ankara, İmge Kitabevi, 1997; ve Michèle Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.

üretilirken bilgi de üretilir, bilgi aktarılan öznenin bedeni yararlı hale getirilir. Dolayısıyla iktidarın (söylemin) üretilme biçimi, öznenin de alacağı biçimi belirler. Özne üretilirken ona çeşitli isimler verilir; deli-akıllı, yoksul-zengin, hasta-sağlıklı gibi. Kendi söylemine göre deli, yoksul, hasta vb. olanlar, çeşitli biçimlerde (kapatılarak, toplumdan sürülerek vb.) dışlanır, diğerleri ise yararlı bedenler olarak özneleştirilir.¹⁷ Bu, bilginin, bilimin üretilmesidir. Dolayısıyla, söylemin üretilmesi, bunun toplumda dolaşımının ve işlevselliğinin sağlanması olmadan, iktidar da olamaz.

Foucault'da Beden ve İktidar

"Fakat herhalde, bizim toplumlarımızda cezalandırma sistemlerinin belli bir beden 'ekonomi politikası'nın içine yerleştirilmesi gerektiğine, bu sistemlerin 'şiddetli veya kanlı cezalara başvurmasalar bile, hapseden veya islah eden 'yumuşak' yöntemler kullandıklarında bile bedenin söz konusu olduğuna... ilişkin şu genel konu akılda tutulabilir. Ahlâki fikirler veya hukuki yapılar tabanı üzerinde yer alan bir ceza tarihi yapmak kesinlikle meşrudur. Fakat acaba bu tarihi, ... bir beden tarihi temeli üzerinde yapmak mümkün müdür? Tarihçiler beden tarihine el atalı uzun zaman olmuştur. Bedeni bir nüfus veya tarihsel bir patoloji alanında incelemişlerdir; bedeni ihtiyaçların ve iştahların makamı, fizyolojik süreçlerin ve metabolizmaların yeri, mikrop veya virüs saldırılarının yeri olarak incelemişlerdir... Fakat beden aynı zamanda siyasal bir alanın içine de doğrudan dalmış durumdadır; iktidar ilişkileri onun üzerinde doğrudan bir müdahale meydana getirmektedirler; onu kuşatmakta, damgalamakta, terbiye etmekte, ona azap çektirmekte, onu işe koşmakta, törenlere zorlamakta, ondan işaretler talep etmektedir... beden ancak hem üretken beden, hem de tabi kılınmış beden olduğunda yararlı güç haline gelebilmektedir."

M. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s.62-63

Foucault, ideoloji kavramını ciddi biçimde eleştirmekte ve kullanılmasının doğru olmadığını düşünmektedir. Çünkü ona göre ideoloji, doğrunun karşıtı gibi kullanılagelmiştir. Oysa doğru olan, söylemin doğru gördüğüdür. Söylem bilgiye doğru derse, doğrudur. O zaman, doğrunun ne olduğu değil, söylemin nasıl üretildiği önemlidir.

¹⁷ M. Foucault, *Power and Knowledge, a.g.e.*; ayrıca bkz. M. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1992; ve *Deliliğin Tarihi*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1992.

İkinci olarak, ideoloji kavramı, önceden oluşmuş bir özneyi vaysayar. Oysa, söylem kavramına göre özne, toplumsal ve dilsel pratiklerin ürettiği söylemsel bir kavramdır. Bu durumda çıkar veya sınıf da, söylem üretmişse vardır, üretmemişse yoktur. Ve son olarak, ideoloji kavramının bir dışsal belirleyeni vardır. Bu, iktidardır. Oysa, Foucault'ya göre söylem ile iktidar birlikte oluşur.¹⁸ Bütün bu nedenlerden dolayı, toplumsal anlamı anlayabilmek için, ideoloji yerine söylem çözümlemesi kullanılmalıdır.

İDEOLOJİLERİN SONU MU?

İdeolojilerin 19. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlaması, ideoloji ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiye işaret ediyor. Kökünden sarsılan ve artık işlev görmediğine inanılan inanç ve değerlerin, “eski doğrular”ın yerine “yeni doğrular”ın, yeni bir inançlar, değerler ve davranış kalıpları dizisinin, yeni bir sembol dağarcığının kurulması gerekiyor. Liberalizm, Marksizm, Faşizm, Anarşizm gibi ideolojilerin temel farklılığı, “eskinin” yerine nasıl bir “yeni”nin oluşturulacağı sorusuna verdikleri yanıtlardır. 1950’li ve 1960’lı yıllarda ortaya atılan “ideolojilerin sonu” tezi, temelde, gelişmiş ülkelerde ulusal refahın artması ve sınıflararası farklılıkların giderek azalması ile birlikte, ideolojik farklılıkların da azaldığı görüşüne dayanır. S.M. Lipset ve Daniel Bell’in başını çektiği bu savın destekçilerine göre, özellikle Batı’da, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bir yandan sanayileşme ve iktisadi gelişme, diğer yandan sosyal devlet anlayışının gelişimi, bu toplumlardaki sınıflararası uçurumları giderek daraltmış ve sınıfsal çatışmaları asgariye indirmiştir. Bir zamanlar ideolojik bir konu olarak algılanan iktisadi planlama, işçi örgütlenmeleri gibi konular, birer teknik konu olarak algılanmaya başlamıştır. İdeolojik yelpazenin sağ ve sol uçlarında yer alan görüşler giderek birbirine yaklaşma, hatta benzeşme eğilimine girmiştir. Diğer bir ifadeyle, bir zamanlar toplumların yaşadığı derin ve çalkantılı değişim dönemlerinin sorunlarına cevap veren ideolojilerin iş-

18 M. Foucault, *Power and Knowledge, a.g.e.*, s.118.

levleri, refahın yaygınlaşmasıyla, kalmamıştır. Dolayısıyla, 20. yüzyılın ikinci yarısının problemlerine, artık ne liberalizm ne de Marksizm cevap oluşturabilir.¹⁹

Büyük tepki gören bu sava karşı birçok karşı sav geliştirildi. Bazılarına göre, “ideolojilerin sonu” iddiası da bir ideoloji idi. Yine bu dönemde Avrupa’da patlak veren öğrenci ayaklanmaları, “Yeni Sol” akımı, Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşanan siyasal olaylar (iç savaşlar, darbeler, rejim değişiklikleri vb.), ideolojilerin sonu savını zayıflatan gelişmeler olarak değerlendirildi. Fakat ideolojilerin sonu savına göre, bunlar istisnai olaylardı. Batılı sanayileşmiş toplumlarda artık bir dengeye ulaşılmıştı. Üçüncü Dünya ülkeleri de geliştikçe bu ideolojilere ihtiyaç duymayacakları bir dengeye ulaşacaktı.

Bütün bunlar, “modern toplumlar tüm sorunlarını çözmüş toplumlar mıdır?” sorusunu gündeme getirmektedir. Acaba, sınıfsal çatışma, maddi refah farklılığı gibi problemlerini çözmüş toplumlar, insan-doğa, insan-insan ve insan-siyasal iktidar arasındaki ilişkilere yönelik tüm sorularını cevaplamış ve tüm sorunlarını da çözmüş mü olacaktır? Modern, sanayileşmiş toplumlar belki artık ciddi sınıf çatışmaları yaşamıyor, ancak ciddi bir çevre problemi yaşıyor. Binlerce yıldır insanlığın en büyük kâbuslarından biri olan savaş, teknolojinin gelişimi ile birlikte daha da yıkıcı bir hal alarak bir tehdit unsuru olarak varlığını sürdürüyor. Modern toplumlarda, farklı kimlikler gündeme geliyor, sınıfsal çatışmaların yerini derinlerden su yüzüne çıkan kimliklerin çatışması alıyor. Cinsiyet, din, dil, ırk, bölge, hatta medeniyet temelli bu kimlikler, bir zamanların “milliyetçi” kimlikleri kadar güçlü olacağı benziyor. Üstelik bu çatışmalar sadece “ulusal” düzeyde değil, “uluslararası” düzeyde de cereyan ediyor. Bütün bu gelişmeler, ideolojilerin sonu savına veya post-modernistlerin sınıf, ulus gibi kimlikler yerine bireysel kimlikleri ön plana çıkaran, benzerliklerin değil farklılıkların önemli hale geldiği çoğulcu dünyada ideolojilere artık ihtiyaç

19 Daniel Bell, *The End of Ideology*, N.Y., Collier Books, 1962; ve Seymour Martin Lipset, “Europe: The Politics of Collective Bargaining”, M. Rejai (der.), *Decline of Ideology*, N.Y., Aldine Atherton, 1971.

olmadığı savlarına oldukça temkinli yaklaşılması gerektiğini gösteriyor. Elbette, artık Marksizm, 20. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi geniş kitleleri peşinden sürükleyemiyor veya 1920'li ve 1930'lu yılların faşist akımları, eski gücüne sahip değil. Ancak bu, insanların ve toplumların kendilerini tanımlama, fiziksel ve sosyal çevrelerini anlama, karmaşık toplumsal ve siyasal haritada yönünü bulabilme ihtiyacının ortadan kalktığını göstermiyor.

Hem gelişmiş hem de az gelişmiş ülkelerde ideolojilerin hâlâ kitleleri harekete geçirebiliyor olmasının nedeni, ideolojilerin gerek birey, gerek toplum düzeyinde önemli işlevler görmesidir. İdeolojiler, yukarıda da belirtildiği gibi, her şeyden önce, içinde yaşadığımız karmaşık dünyayı, toplumu, ilişkileri organize etmemize, anlamlı, basit ve anlaşılabilir hale getirmemize yaramaktadır. İdeolojiler, bireysel düzeyde yol gösterici, seçenekler arasında tercih yapmayı kolaylaştırıcıdır. İdeolojilerin çoğu kez içsel tutarlılık göstermesi, bireyin de doğru tercih yaptığı, tutarlı hareket ettiği inancını taşımasını sağlamakta, böylece bireyin içsel uyum ve rahatlık duymasına neden olmaktadır.

İkinci olarak, ideolojiler bireyin “ben kimim?” sorusuna cevap vererek ona “kimlik” kazandırmaktadır. Bu nedenle, kimlik arayışı içinde olan ve yaşamlarının en bunalımlı dönemini geçiren gençler arasında, çeşitli ideolojilere sorgulamaksızın bağlılık duyma, çeşitli ideolojik eylemlere katılma daha yaygın görülmektedir. Bazen bireylerin sosyal ve ekonomik çıkarları ile çatışan ideolojileri benimsemelerinin nedeni, kimlik arayışına yanıt vermesi ve içsel uyum ve rahatlık sağlamasıdır. Dolayısıyla, bireylerin ideolojik tercihlerinde her zaman rasyonel olmaları beklenemez.

İdeolojileri bireysel düzeyde çekici kılan bir başka özelliği, eyleme yönelik olmasıdır. İdeolojilerin sadece insan doğası, tarih ve toplumsal etkileşim konularında söyleyecekleri yoktur, aynı zamanda geleceğe yönelik projeleri de vardır. Diğer bir deyişle, mevcut durumu değiştirerek, “ideal” olan toplumsal, iktisadi ve siyasal duruma geçmeyi hedeflemektedir. Bu proje, eski “altın çağa” dönmek, bir ırkın üstünlüğünü kabul ettirmek, belirli bir sınıfa veya bir ulusu ulusal veya ulus-

lararası düzeyde hâkim kılmak gibi herhangi bir amaca yönelik olabilir. Böyle bir proje, çeşitli biçim ve düzeylerde eylemi gerekli kılmaktadır. İdeolojilerin eylemsel boyutu, bireye (özellikle gençlere) hem kişisel kaderini hem de toplumun kaderini denetleme ve yönlendirme umudunu ve heyecanını vermektedir. İdeolojilerin bir başka özelliği, bireylerin biraraya gelerek bütünleşmelerini sağlamalarıdır. Aynı dünya görüşüne sahip bireylerin bütünleşme ve dayanışma içinde olmaları, onları daha güçlü kılmaktadır. Elbette, ideolojiler bir yandan aynı ideolojiyi paylaşanları biraraya getirirken, diğer yandan onları diğer ideoloji taraftarlarından ayırmaktadır. Dolayısıyla, hem bütünleştirici hem de ayırıcı, parçalayıcı bir özelliği vardır. Sadece kendi gibi düşünenlerle birarada olmak, bireyi, zamanla daha katı, dogmatik ve hoşgörüsüz olmaya yöneltmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi, ideolojiler siyasal seçkinlerin kullandığı önemli araçlardandır. Siyasal seçkinler, çeşitli ideolojik semboller ve söylev biçimlerini kullanarak, sistemin meşruiyetini korumaya çalışırlar. İdeolojilerin toplumu ortak bir amaç etrafında birleştirme, ortak ruh kazandırma ve mobilize etme gücü, reformist veya devrimci seçkinlere önemli bir araç sağlamaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanan eski koloniler yeni ulus-devletlerini kurarken, ulusçuluk, anti-emperyalizm, ulusçu sosyalizm gibi ideolojileri kullanmışlardır. Etnik ve dinsel farklılık ve çatışmaların yoğun olduğu toplumlarda ulusçuluk, zaman zaman başarılı bir ideoloji olmamıştır, ancak birçok az gelişmiş ülke örneğinde, çeşitli ideolojilerin ulusal bütünlüğü sağlamada önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Örneğin, Türkiye'de Kemalist ulusçuluk, yeni bir rejim altında yeni bir toplumun doğuşunu sağlamıştır. Bağımsızlığını kazanan Üçüncü Dünya ülkelerinde ideolojiler genellikle "aydınlar" tarafından, yukarıdan aşağıya doğru, reformlar veya devrimlerle topluma empoze edilmeye çalışılmıştır. Bu aydınlar grubu, çoğu kez, eğitim görmüş sivil ve asker bürokratlardan, üniversite öğrencilerinden, serbest meslek sahiplerinden oluşmaktadır. Sosyalizm, ulusçuluk gibi isimlerle, çoğu anti-emperyalist içerikli bu ideolojiler, birçok Afrika, Ortadoğu, Latin Amerika ülkele-

rinde radikal siyasal değişimlerin temelini oluşturmuştur. Dolayısıyla, Üçüncü Dünya ülkelerinde ideolojilerin sonu gelmiş değildir; hâlâ, iktidarda veya muhalefette yer alan seçkinlerin önemli bir kitlesel mobilizasyon aracı olmaya devam etmektedir. Gelişmiş, sanayileşmiş Batı toplumlarında da ideolojiler yok olmamıştır, fakat “ideoloji taşıyıcılığı” el değiştirmiştir. Artık ideoloji taşıyıcıları toplumun en altında yer alan, en yoksul gruplar değil, daha vasıflı işçiler, okumuş yazmış beyaz yakalılar gibi, toplumda görece üst statülere yükselmiş, dikey mobilizasyon beklentileri yüksek ancak daha ileri gitme fırsatları olmayan, önu tıkanmış kişilerdir. Ayrıca, Batı toplumlarında sınıfsal temelli kimliklerin önüne geçmeye başlayan daha mikro kimlikler (cinsiyet, ırk, bölge, çevre duyarlılığı, savaş karşıtlığı vb.), ideolojilerin de niteliğini değiştirmiştir. Feminizm, çevrecilik, yerelcilik, savaş ve silah karşıtlığı gibi ideolojiler giderek yaygınlaşmaya ve siyasal iktidarlara etkilemeye başlamıştır. Bu nedenle, ideolojilerin sonundan ziyade, ideolojilerin ve ideoloji taşıyıcılarının niteliklerinde bir değişimden söz edebiliriz.

OKUMA ÖNERİLERİ

Sosyal bilimlerde, ideoloji gibi, hem bu kadar genç hem de üzerine bu kadar çok yazılmış başka alan azdır. Yine, bir kavram olarak ortaya çıktığı günden bugüne kadar, bu kadar çok anlam değişikliğine uğramış kavram da azdır. Üstelik antropolojiden sosyolojiye, siyaset biliminden iktisat bilimine kadar sosyal bilimlerin hemen her alanında ilgi çeken ve kullanılan bir kavram olması da, ayrı bir özelliğidir. Bütün bu ve burada ifade etmediğimiz diğer özellikleri göz önüne alınca, ideoloji konusunda bu kadar zengin bir literatürün bulunması oldukça anlaşılır bir durum. Varolan bu zengin literatürden seçim yapmak oldukça zor. Bu nedenle, belirli konu başlıklarını seçerek bu konularda Türkçe olarak yayınlanmış (telif ve çeviri) eserlerden bir kısmını seçmek yerinde olacaktır.

İlk sorumuz, doğal olarak “ideoloji nedir?” olacaktır. Bu sorunun bir cevabı değil, cevapları olduğu açıktır. Cevapların bu kadar çok olmasının en azından iki nedeni vardır. Bunlardan ilki, ideoloji kavramının ortaya çıktığı günden bugüne, aşağı yukarı 200 yılda geçirdiği an-

lam değişikliğidir. Serpil Sancar Üşür, ideolojinin geçirdiği bu değişim sürecini oldukça yerinde bir ifade ile “serüven” olarak adlandırmakta ve bu serüveni *İdeolojinin Serüveni* (İmge Yay.) adlı eserinde Marx’tan itibaren incelemektedir. Michèle Barrett’in *Marx’tan Foucault’ya İdeoloji* (Sarmal Yay. – Doruk Yay.), David McLellan’ın *İdeoloji* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.) ve Şerif Mardin’in *İdeoloji* (İletişim Yay.) adlı eserleri de, aynı amaçla okunabilecek metinler olarak değerlendirilebilir. Bunların dışında Sinan Özbek’in *İdeoloji Kuramları* (Bulut Yay.), ve Terry Eagleton’ın *İdeoloji* (Ayrıntı Yay.) başlıklı kitapları (farklı kategorilerde olmakla beraber), ideolojinin anlamı, tanımları ve ideoloji kuramları konusunda yararlanılabilecek eserlerdir. Konu ile ilgili literatür zenginliğinin diğer bir nedeni ise, bir dünyayı (hem doğayı hem de toplumu ve toplumsal ilişkileri) anlama ve anlamlandırma aracı olarak ideolojinin diğer birçok alanla, özellikle de kültür, mit hatta din ve büyü ile ilişkisinin olmasıdır. Bu ilişkiyi irdeleyenler arasında ilk akla gelen isim, şüphesiz Claude Lévi-Strauss’dur. Böyle bir okuma için yazarın *Din ve Büyü* (Yol Yay.), *Yaban Düşünce* (Hürriyet Vakfı Yay.) ve *Mit ve Anlam* (Alan Yay.) adlı eserleri önerilebilir. Ayrıca, Scott Mann’ın *İdeoloji Olarak Din: Kalpsiz Bir Dünyanın Kalbi* (Aykırı Yay.), ve Türkiye bağlamında dinin görmüş olduğu ideolojik işlev konusunda Şerif Mardin’in *Din ve İdeoloji’si* (İletişim Yay.), bu konuda okunması gereken eserler arasındadır.

İdeolojiler, toplumları yönlendirmek ve mevcut durumu meşrulaştırmak için hâkim sınıfların ürettiği, toplumsal gerçekliği çarpıtan inançlar mıdır? Ya da, bunun da ötesinde, devletin aydınlar ve seçkinler aracılığı ile ürettiği hegemonik araçlar mıdır? Bu konuda, elbette ilk önce Marx’ın eserlerine, özellikle de *Louis Bonaparte’nin Onsekizinci Brumaire’si* ve Engels ile birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi* (Sol Yay.) adlı eserlerine bakılabilir. Hemen arkasından A. Gramsci’nin *Hapishane Defterleri* (Belge Yay.), Louis Althusser’in *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (İletişim Yay.), ve ideolojiyi sistemleştirilmiş bir düşünce ve devrimi gerçekleştirmede bir eylem aracı olarak gören Lenin’in *Ne Yapmalı’sını* (Sol Yay.) okumak, Marksist düşüncede kavramın geçirdiği değişimi (evrimi) görmek açısından, yararlı olabilir. Bunların dışında, Althusser sonrası Marksist çizginin bir örneği olarak Terry Eagleton’ın *Eleştiri ve İdeoloji’si* (İletişim Yay.); inançların oluşumunda aydınların rolü konusunda da Zygmunt Bauman’ın *Yasa Koyucular ile*

Yorumcular: Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine'si (Metis Yay.) önerilebilir.

Kültür endüstrisinin ürettiği kitle kültürüne yönelik eleştiriler, ideolojilerin bir başka yönünü ortaya koymaktadır. Eleştirilerinin merkezine ideolojiyi koyan "Eleştirel Teori"nin konumuz bağlamında Marx okuması için Herbert Marcuse'un *Tek Boyutlu İnsan: İleri Sanayi Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler'i* (İdea Yay.) önerilebilir. Aynı bağlamda Jürgen Habermas'ın *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim* (Yapı Kredi Yay.-Cogito Dizisi) okunabilir. Raymond Geuss ise, *Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu* (Ayrıntı Yay.) başlıklı kitabında, Eleştirel Teorinin ideoloji eleştirisini derinlemesine inceliyor. Jorge Larraín ise, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği* (Sarmal Yay.) adlı kitabında, kitlesel kültürün, dolayısıyla kitlesel ideolojinin küreselleşmesini Üçüncü Dünya bağlamında ele alıyor.

Sınıfsal özneler ile siyasal/ideolojik özneleri özdeşleştiren Marksist yaklaşıma getirilen eleştirilerin iki önemli kaynağından söz edebiliriz. Bunlardan ilki yapısalcılardı. Yapısalcılar, toplumsal nesnellik ile öznelerin bilinci arasındaki ilişkiyi tanımlamada "dil"i kullandılar. Daha sonra da post-yapısalcılar, aynı sorunu, yapının (dil) yerine sürecin (söylemin) çözümlenmesi ile çözmeye çalıştılar. Birinci yaklaşım için, Lévi-Strauss'un yukarıda sözü edilen eserlerinin yanı sıra, Roland Barthes'ın *Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş* (Gerçek Yay.) ve *Çağdaş Söylenler* (Hürriyet Vakfı Yay.) adlı eserleri iyi birer kaynak olabilir. Konuya post-yapısalcı yaklaşım için en iyi ve en bilinen örnek ise M. Foucault'nun eserleridir: özellikle *Kelimeler ve Şeyler* (İmge Yay.).

KAYNAKÇA

- Almond, Gabriel A. ve B. Powell, Jr., *Comparative Politics: System, Process and Policy*, Boston, 1978.
- Almond, Gabriel A. ve Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963.
- Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özişik), İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, (4. baskı).
- Barthes, Roland, *Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş*, (çev. M. Rıfat ve S. Rıfat), İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.

- , *Çağdaş Söylenler*, (çev. Tahsin Yücel), İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990.
- Barrett, Michèle, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.
- Bell, Daniel, *The End of Ideology*, N.Y., Collier Books, 1962.
- Carver, Terrell, "Ideology", Terrence Ball ve Richard Dagger (der.), *Ideals and Ideologies: A Reader* (2. baskı), N.Y., Harper Collins, 1995.
- Drucker, H.M., *The Political Uses of Ideology*, Londra, Barnes and Noble, 1974.
- Dittmer, L., "Political Culture and Political Symbolism", *World Politics*, 29/4, 1977.
- Eatwell, Roger, "Introduction: What are political Ideologies", Roger Eatwell ve Anthony Wright (der.), *Contemporary Political Ideologies*, N.Y., Printer, 1996.
- Elder, C.D. ve Cobb, R.W., *The Political Uses of Symbols*, N.Y.
- Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge*, Londra, Routledge, 1972.
- , *Power and Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, (der. Colin Gordon), N.Y., Pantheon Books, 1980.
- , *Hapishanenin Doğuşu*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, İmge Kitabevi, 1992.
- , *Deliliğin Tarihi*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, İmge Kitabevi, 1992.
- Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri*, (çev. Adnan Cemgil), Belge Yayınları, 1986.
- Larrain, Jorge, *The Concept of Ideology*, Huchinson, 1979.
- , *Marxism and Ideology*, Londra, Macmillan, 1983.
- Lenin, V.I., *Ne Yapmalı?*, (çev. Muzaffer Erdost), Sol Yayınları, 1992.
- Lévi-Strauss, Claude, *Din ve Büyü*, (çev. Ahmet Güngör), İstanbul, Yol Yayınları, 1983.
- , *Yaban Düşünce*, (çev. Tahsin Yücel), İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- , *Mit ve Anlam*, (çev. Ş. Süer ve S. Erkanlı), İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.
- Lipset, Seymour Martin, "Europe: The Politics of Collective Bargaining", M. Rejai (der.), *Decline of Ideology*, N.Y., Aldine Atherton, 1971.
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1982, (2. baskı).
- , "Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol", *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Marx, K. ve Engels, F., *Alman İdeolojisi*, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, 1992, (3. baskı).
- Marx, K., *Louis Bonaparte'nın Onsekizinci Brumaire'i*, (çev. Gülen Fındıklı), İstanbul, 1975.
- Sartori, Giovanni, "Politics, Ideology and Belief Systems", *American Political Science Review*, 63, 1969.
- Üşür, Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni*, Ankara, İmge Kitabevi, 1997.